

Läsnäolo, tuttuus, tulkinta ja sävy

Ihmisviitteinen *hän* ja sen tehtävät

Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten nykypuhekielessä

Katri Priiki
Pro gradu -tutkielma
Suomen kieli
Suomi ja sen sukukielet
Kieli- ja käännöstieteiden laitos
Turun yliopisto
Lokakuu 2011

TURUN YLIOPISTO

Kieli- ja käännöstieteiden laitos / humanistinen tiedekunta

KATRI PRIIKI: Läsnaolo, tuttuus, tulkinta ja sävy. Ihmisviitteinen *hän* ja sen tehtävät Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten nykypuhekielessä

Pro gradu -tutkielma: 111 s., 5 liites.

Suomi ja sen sukukielet

Suomen kieli

Lokakuu 2011

Tutkin pro gradu -työssäni ihmisiin viittaavien *hän*-, *se*-, *tämä*- ja *tuo*-pronominien sekä niiden monikollisten vastineiden käyttöä lounaisiin välimurteisiin kuuluvissa alasatakuntalaismurteissa. Pääasiallinen huomioni kohde on puhetilanteessa läsnä olevaan henkilöön viittaava *hän*. Saadakseni perspektiiviä aiheeseen käsittelen myös poissa-olijaan viittaamista ja muita kolmaspersoonaisia pronomineja.

Aineistonani on 47 Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen osana kerättyä nauhoitusta, joilla puhuu yhtä monta eri-ikäistä informanttia Harjavallasta, Kokemäeltä ja Huittisista. Aineistossa esiintyy kaikkiaan 5240 ihmiseen viittaavaan kolmaspersoonaista pronominia, joista läsnäolijaan viittaavia on 252. Nauhoituksissa on sekä kahden- että monenkeskisiä keskusteluja, ja niiden muodollisuusaste vaihtelee melko haastattelunomaisesta hyvinkin vapaamuotoiseen jutusteluun. Aineistoani täydentää pienimuotoinen lomakekysely, jonka on täyttänyt 27 satakuntalaista informanttia sekä 12 verrokkiryhmäläistä muualta Suomesta. Näkökulmani on alueellinen, koska vertaan alasatakuntalaista aineistoani aikaisempaan, Helsingissä asuvien puhujien kielestä tehtyyn tutkimukseen. Pronominiesiintymien määrän tarkastelun lisäksi pyrin selvittämään myös pronomini-viittausten vaihtelun syitä. Siinä käytän apuna keskusteluntutkimuksen metodeja.

Analyysini ei tuo ilmi yksiselitteisiä alueellisia eroja mutta täsmentää käsityksiä *hän*-pronominin käyttölaajuudesta ja -tilanteista nykypuhekielessä. Aineistoni puhujat käyttävät läsnäolijaan viitatessaan selvästi enemmän *hän*-pronominia kuin vertailukohtana olevat eteläsuomalaiset, mutta ero voi alueellisen vaihtelun sijaan selittyä myös nauhoitustilanteiden erilaisuudella ja puhujien keskinäisellä tuttuudella. Tulokset viittaavat siihen suuntaan, että keski-ikäiset saattavat välttää läsnäolijaan kohdistuvia *toi*-viittauksia. Kyselytutkimus paljastaa yllättävän alueellisen eron: satakuntalaiset käsittävät *hän*-pronominin ivalliseksi selvästi harvemmin kuin verrokkiryhmäläiset.

Tutkimustulokseni osoittavat, että *hän*-pronominilla viitataan läsnäolijaan usein silloin, kun tämä on puhujaa vanhempi tai puhujalle vieras. Sillä voidaan myös lieventää viittauksen kohdetta arvostelevaa lausumaa. Myös *hän*-pronominin logoforinen funktio ja siitä juontuva eläytyvä käyttö ovat aineistossa edustettuna. Useimmiten *hän* esiintyy lauseissa, jotka tulkitsevat viittauksen kohdetta, ovat lisäyksiä tai täsmennyksiä tämän kertomaan tai muuten käsittelevät asiaa, joka on parhaiten viittauksen kohteen tiedossa. Näissä tapauksissa *hän*-pronominin käytön voi nähdä säätelevän puhetilanteen osallistujien rooleja: *hän*-viittaus korostaa viittauskohteen asemaa lausuman oikeutettuna lausujana ja häivyttää äänessäolijan asemaa taka-alalle.

Asiasanat: demonstratiivipronomininit, keskustelunanalyysi, lounaiset välimurteet, persoonapronomininit, puhekieli, sosiolingvistiikka, variaationtutkimus

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	3
1.1. Aluksi.....	3
1.2. Tutkimuksen lähtökohdat	4
1.3. Tutkimuksen tavoitteet	7
2. TAUSTATEORIA JA METODIT	12
2.1. Variaationtutkimuksen ja keskusteluntutkimuksen eroja	12
2.2. Variaationtutkimuksen käsitteitä	16
2.3. Keskusteluntutkimuksen käsitteitä	19
2.4. Referointi, logoforisuus ja puheaktipersona	21
3. PERSONA- JA DEMONSTRATIIVIPRONOMINIT AIKAISEMMASSA TUTKIMUKSESSA	24
3.1. Kolmaspersoonaisien pronomien erityispiirteitä	24
3.2. Persona- ja demonstratiivipronomit suomen kielessä	25
3.3. Pronomien variaatio.....	27
3.3.1. Alueellinen variaatio	28
3.3.2. Tilanteinen variaatio.....	29
3.3.3. Sosiaalinen variaatio	30
3.4. Pronomit keskustelussa.....	31
4. AINEISTON ESITTELY	36
4.1. Informantit	36
4.2. Lomakekysely.....	38
4.3. Murrehaastattelu aineistona	40
5. KVANTITATIIVISTA TARKASTELUA ALASATAKUNTALAISEN AINEISTON KOLMASPERSONAISISTA PRONOMINEISTA	43
5.1. Hän- ja he-pronomit suhteessa demonstratiiveihin	43
5.1.1. Hän- ja he-viittausten absoluuttinen määrä eri puhujilla	43
5.1.2. Kolmaspersoonaisien pronomien jakauma ikäryhmittäin.....	45
5.1.3. Hän- ja he-viittausten määrä alasatakuntalaisilla verrattuna aikaisempaan tutkimukseen.....	49
5.2. Itsearviointit verrattuna nauhoituksiin	52
5.3. Logoforisten pronomien osuus aineiston hän- ja he-pronomeista	55
5.4. Pronomien jakauma läsnäolijain viitattaessa	57

6. LÄSNÄOLIJAAAN VIITTAAVA <i>HÄN</i> JA SEN TEHTÄVÄT ALASATAKUNTALAISESSA AINEISTOSSA.....	62
6.1. Selvästi eläytyvä ja tulkitseva <i>hän</i>	63
6.2. Viittauksen kohde tekijän roolissa.....	67
6.3. Haastattelumaisesta tilanteesta juontuva <i>hän</i>	71
6.4. Kohtelias tai inhimillisyyttä korostava <i>hän</i>	75
6.4.1. Yleistä.....	75
6.4.2. <i>Hän</i> -viittauksen kohde kyselyvastauksissa	76
6.4.3. <i>Hän</i> -viittauksen kohde nauhoitetussa puheessa	78
7. MUITA HUOMIOITA <i>HÄN</i> - JA <i>HE</i> -PRONOMINIEN KÄYTÖSTÄ.....	82
7.1. Epävarmuuden ilmaiseminen.....	82
7.2. Ylenkatse ja vähättely.....	83
7.3. Referoinnin laajentumat.....	87
7.3.1. Johtolauseen pronomini.....	87
7.3.2. Kuulopuheen ilmaiseminen.....	90
7.3.3. Tajunnan referointi.....	90
8. PÄÄTELMIÄ <i>HÄN</i> - JA <i>HE</i> -PRONOMINIEN KÄYTÖSTÄ ALASATAKUNTALAISESSA AINEISTOSSA.....	92
8.1. Kokoavaa tarkastelua.....	92
8.2. Tuloksia näkökulmittain	97
8.2.1. Alueellinen vaihtelu	97
8.2.2. Sosiaalinen vaihtelu.....	99
8.2.3. Tilanteinen vaihtelu.....	100
8.2.4. Variaation tulkitseminen ja selittäminen.....	100
9. LOPUKSI.....	102
LÄHTEET	105
LIITTEET	

1. JOHDANTO

1.1. Aluksi

Tutkimukseni käsittelee ihmisiin viittaavien kolmannen persoonan pronomien ja demonstratiivipronomien käyttöä lounaisiin siirtymämurteisiin kuuluvissa Ala-Satakunnan murteissa, tarkemmin Huittisten, Kokemäen ja Harjavallan nykypuhekielessä. Työni pohjautuu Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen (Sapu) osana kerättyyn nauhoiteaineistoon ja lisäksi pienimuotoiseen lomakekyselyyn. Tutkimukseni keskiössä on läsnä oleviin henkilöihin viittaaminen *hän*-pronomina käyttäen. Saadakseni perspektiiviä tähän suhteellisen harvakseltaan esiintyvään ilmiöön tarkastelen kaikkia aineistoni ihmisviitteisiä *hän*-, *se*-, *tämä*- ja *tuo*-pronomineja monikollisine vastineineen. Muihin kuin ihmisiin viittaavat pronominit olen rajannut tutkimukseni ulkopuolelle. Käytän tässä tutkimuksessa näistä kolmannen persoonan pronomineista ja demonstratiivipronomineista Eeva-Leena Seppäsen (1998) tapaan yhteisnimitystä **kolmaspersoonaiset pronominit**.

Tutkimukseni on lähtökohdiltaan sociolinguivistä alueellisen variaation tutkimusta, mutta käytän pronomien vaihtelun selittämiseen myös keskusteluntutkimuksen keinoja. Metodien yhdistämisen etuja ja ongelmakohtia käsittelemän luvussa 2. Aineistoni on valikoitunut alueellisin perustein, joten lähtökohtani on sikäli dialektologinen. Käsittelemän kolmaspersoonaisia pronomineja sekä kvantitatiiviselta että kvalitatiiviselta kannalta, ja työni käsittelyosa jakautuukin näiden näkökulmien mukaan kahteen pääluukuun. Ensin luvussa 5 käsittelemän kaikkia aineistoni ihmisviitteisiä *hän*-, *se*-, *tämä*- ja *tuo*-pronomineja monikollisine vastineineen yleisemmin kvantitatiivisen variaation tutkimuksen näkökulmasta. Sitten luvussa 6 keskityn tarkkailemaan kvalitatiivisesti ja osittain keskusteluntutkimuksen metodein niitä aineistoni nauhoituksia, joissa läsnäolijaan viittaavia kolmaspersoonaisia pronomineja ylipäättään esiintyy. Nimittäin niiden esiintymiselle on luonnollisesti edellytyksenä, että nauhoitustilanteessa on läsnä enemmän kuin kaksi ihmistä ja keskustelun aiheet sivuavat läsnäolijoita. Luvussa 7 teen vielä havaintoja sellaisista *hän*-pronominiin liitetyistä käyttöyhteyksistä, jotka eivät rajaudu vain läsnäolijaa koskeviin viittauksiin.

Vertaan aineistoni pronominiinien käyttöä aiempaan, erityisesti pääkaupunkiseudun puhekielestä tehtyyn pronominiinien viittausten tutkimukseen ja etsin alueellisia eroja. Lähtökohdani on *hän*-pronomini, joten tutkin, miten sen käyttö suhteutuu muihin samojen puhujien käyttämiin pronomineihin. Lisäksi pohdiskelen, mitkä puhujan taustatekijät ja kyselylomakkeen vastauksista ilmenevät käsitykset eri pronominiinien sävyeroista sekä keskustelukontekstista johtuvat syyt voivat selittää *hän*-pronominiin valintaa.

1.2. Tutkimuksen lähtökohdat

Ihmisistä käytettävän pronominiin valinta on yksi selvimmistä eroista suomen normitetun yleiskielen ja normittamattoman puhekielen välillä. Normitetussa kielessä pronominiinien työnjako on pääosin selvä: *hän* viittaa ihmisiin, *se* eläimiin, esineisiin ja asioihin. (ISK: 708; Lappalainen 2010a: 280.) Kiteytyneitä normitettuaan yleiskieleenkin hyväksytyt ilmaukset *tiedä häntä*, *hällä väliä* moni ei enää miellä *hän*-pronominiin käyttöksi (Laitinen 2005: 101).

Puhutussa kielessä kolmannen persoonan pronominiinien vaihtelua säätelevät paljon monimutkaisemmat säännöt kuin normitetun yleiskielen ihminen–eläin/asia-distinktio. Epämuodollisessa puheessa suurin osa henkilöviitauksista tehdään *se*-pronominiinilla. *Hän*-pronominiinilla taas voidaan viitata ihmisten lisäksi myös personoituina oleviin esineisiin, asioihin tai eläimiin sekä yhden tekeväksi tai halveksittavaksi koettuun asiaan. Sitä käytetään normittamattomassa puhekielessä usein myös pikkulapsista näiden ajatuksia tulkittaessa, asiointitilanteissa ja läsnä oleviin viitattaessa. Varsin tavallista on myös *hän*-pronominiin logoforinen käyttö, jolloin se esiintyy epäsuorassa esityksessä viittaamassa johtolauseessa mainittuun puhujaan. (ISK: 708, 1408; NS: s.v. *hän*.) Esimerkiksi lauseessa *se sano että, **hällev** voi soittaa* (Sapu-187)¹, *hän*-pronomini on logoforinen.

Hän- ja *se*-pronominiinien vaihtelusta suomen kielessä on kirjoitettu melko paljon (mm. Saukkonen 1967; Kuiri 1984: 116–124; Vilppula 1989; Ylikahri 1995; Siitonen 2008;

¹ Esimerkeissä on lihavoitu katkelman tarkastelun kannalta olennaiset pronominit. Litterointimerkit ovat nähtävissä tutkimuksen liitteenä 1. Esimerkin yhteydessä on ilmoitettu nauhoituksen tunnus. Kunkin nauhoituksen nauhoituspaikkakunnat ja siinä puhuvista informanteista tässä tutkimuksessa käytetyt tunnisteet löytyvät aineslähteistä s. 105.

Lappalainen 2010a). Tutkimus on kuitenkin keskittynyt pääasiassa poissaolijaan viittaaviin *hän*- ja *se*-pronomineihin ja niiden välisiin eroavaisuuksiin, eikä muita kolmaspersoonaisia pronomineja ole juuri otettu huomioon. Keskusteluntutkimuksen keinoin kolmannen persoonan pronomien ja demonstratiivipronomien käytön jakautumista ja pronomivalinnan syitä on tutkittu jonkin verran (mm. Seppänen 1998; Etelämäki 2006), mutta tutkimusta on tehty lähinnä pääkaupunkiseudun kielestä ja niin sanotusta yleiseteläsuomalaisesta puhekielestä ilman alueellista näkökulmaa. Esimerkiksi Seppänen (1998) on rajannut lounaismurteisen aineiston pois läsnä oleviin henkilöihin viittaavia kolmannen persoonan pronomineja käsittelevästä tutkimuksesta. Eteläsuomalaisesta puhekielestä tehtyjä tutkimuksia, joihin vertaan omaa alasatakuntalaista aineistoani, referoin laajemmin aikaisempaa tutkimusta käsittelevässä luvussa 3.

Kaikille murteille yhteisiä *hän*-pronominin käyttötapauksia ovat referointi ja vähättely. Välittömässä puheessa *hän*-pronominia on käytetty muita murteita enemmän ja monipuolisemmin kaakkoismurteissa, lounaismurteissa ja lounaisissa välimurteissa. (Vilppula 1989: 389.) Lounaismurteiden tai lounaisten välimurteiden nykypuhekielen *hän*-pronominia ovat toistaiseksi tutkineet Kirsti Siitonen (2008) ja Kristiina Ylikahri (1996), lisäksi Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen aineistosta on tehty havaintoja *hän*- ja *se*-pronomien esiintymisestä Satakunnan läntisemmissä osissa (Kurki ym. tulossa). Ylikahri (1996) on tutkinut pro gradu -työssään alasatakuntalaismurteiden tapaan lounaisiin välimurteisiin kuuluvan Siikaisten murteen *hän*-pronominin käyttöä niin kutsutuissa referoinnin laajentumisissa. Siitosen (2008) artikkeli puolestaan käsittelee pääasiassa eläimiin ja esineisiin kohdistuvia *hän*-viittauksia. Hän on myös kartoittanut käsityksiä *hän*-pronominista ja siihen liitettyistä sävyistä yleisemmin kyselytutkimuksella, joka on toiminut osittain mallina omalle lomakekyselylleni (ks. liite 2). Kurjen, Siitosen, Milja Väänäsen, Ilmari Ivaskan ja Jari Ekbergin yhteisartikkelissa tarkastellaan muiden murrepiirteiden ohella ihmisviitteisiä *hän*- ja *se*-pronomineja Eurasta, Luvialta, Porista ja Honkilahdelta kerätyssä aineistossa (Kurki ym. tulossa). Artikkelissa esitetyt havainnot ovat monilta osin yhteneviä tämän tutkimuksen tulosten kanssa.

Siitonen on laskenut Lauseopin arkiston murreaineistosta, että lounaisissa välimurteissa *hän*-pronominia esiintyy keskimäärin 31 kertaa nauhoitustuntia kohden, mikä on

selvästi enemmän kuin sitä niukasti käytävissä murteissa eli hämäläis-, pohjalais- ja savolaismurteissa. Niissä *hän*-pronominin esiintyy noin 13 kertaa jokaista nauhoitettua tuntia kohti. Kaakkois- ja lounaismurteissa *hän*-pronominia esiintyy vielä enemmän kuin lounaisissa välimurteissa. (Siitonen 2008: 89.) *Hän*-pronominin alueellisen variaation kannalta olisi kenties hedelmällisempää tutkia lounaisempia murteita, joissa *hän*-pronominia on vanhastaan esiintynyt runsaammin kuin lounaisiin siirtymämurteisiin kuuluvissa alasatakuntalaismurteissa. Satakunnan nykypuhekielessäkin on todettu vielä esiintyvän sisäisiä eroja: luvialaiset ja porilaiset käyttävät *hän*-pronominia hieman honkilahtelaisia enemmän (Kurki ym. tulossa).

Olen kotoisin Huittisista ja työskennellessäni Satakuntalaisuus puheessa -hankkeessa olen nauhoittanut ja litteroinut enimmäkseen synnyinseudultani kerättyä puhetta. Tästä syystä pro gradu -työni aiheeksi valikoituivat minulle tutut lounais- ja hämäläismurteiden väliset siirtymämurteet eli lounaiset välimurteet. Tarkemmin rajaan tutkimukseni Ala-Satakunnan murreryhmän kolmeen kuntaan: Harjavaltaan, Kokemäkeen ja Huittisiin. Kokemukseni entisenä huittislaisena on, että asukkaat liikkuvat näiden kolmen kunnan sisällä melko paljon esimerkiksi työn ja opiskelun perässä, joten alueen rajaus tuntuu luontevalta. Kuvaavaa on, että aineistoni jokaisella huittislaisella informantilla on jokin yhteys joko sukulaisten tai koulutuksen kautta Kokemäelle tai Harjavaltaan.

Kirsti Siitosen ja Tommi Kurjen perustaman Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen tavoitteena on kartoittaa nykyisen Satakunnan alueella puhuttavien lounais- ja siirtymämurteiden nykytilannetta (Kurki–Siitonen 2009: 158). Harjavalta ja Kokemäki kuuluvat hankkeen alkaessa määriteltyihin tutkimuspaikkakuntiin, ja yhdessä tutkimusalueeni kolme kuntaa muodostavat nykyisen Satakunnan alueella puhuttavien alasatakuntalaismurteiden ryhmän (ks. kartat Kurki–Siitonen 2009: 159). Vaikka aineistoni kattaa vain osan alasatakuntalaismurteista, nimitän aineistoani yksinkertaisuuden vuoksi jatkossa **alasatakuntalaiseksi aineistoksi** verratessani siitä tekemiäni havaintoja aikaisemman tutkimuksen tuloksiin.

1.3. Tutkimuksen tavoitteet

Tutkimukseni tavoitteena on pureutua lounaisiin välimurteisiin kuuluvien Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten nykypuhekielessä käytettävien ihmisviitteisten kolmaspersoonaisen pronominiin vaihteluun toisaalta variaationtutkimuksen, toisaalta keskustelututkimuksen näkökulmasta. Aineistoni koostuu nauhoituksista, joista osan olen kerännyt itse Harjavallasta ja Kokemäeltä vuoden 2009 aikana osana harjoitteluani Satakuntalaisuus puheessa -hankkeessa. Lisäksi mukana on muiden kerääjien nauhoituksia Kokemäeltä sekä kaksi uudempaa omaa nauhoitustani Kokemäeltä ja Huittisista talvelta 2010–2011. Olen kerännyt osalta nauhoitetuista henkilöistä sekä joukolta muita satakuntalaisia tai satakuntalaissyntyisiä puhujia kyselylomakkeilla heidän käsityksiään pronominiin eroista. Myös joukko verrokkihenkilöitä eri puolilta Suomea on vastannut kyselyyn. Kyselylomake on nähtävissä tutkimuksen liitteenä 2 ja vastaajien taustatiedot liitteenä 3. Aineistosta ja sen keruusta kerron tarkemmin luvussa 4.

Työni jakautuu kahteen osaan, kvantitatiiviseen ja kvalitatiiviseen. Ensimmäinen, kvantitatiivinen osa (luku 5) on puhtaammin variaationtutkimusta. Lasken aineistostani ihmisviitteisten *hän-*, *se-*, *tämä-* ja *tuo-*pronominiin sekä niiden monikollisten varianttien määrät eri puhujilla ja havainnollistan niitä taulukoiden ja pylväsdiagrammien avulla. Lasken, missä suhteessa *hän-* ja *he-*pronomineja esiintyy muihin pronomineihin verrattuna, ja vertaan oman alasatakuntalaisen aineistoni tuloksia muissa tutkimuksissa esitettyihin lukuihin. *Hän-* ja *he-*pronominiin esiintymistiheydestä on todettu, että yksiköllinen *hän* on monikollista *he*-muotoa yleisempi (Paunonen 1995: 167; Lappalainen 2010a: 287–288; Kurki ym. tulossa), mutta tässä tutkimuksessa olen rajannut yksikön ja monikon erot tarkastelun ulkopuolelle. Kuviot olen pyrkinyt pitämään helppolukuisina esittämällä yksikölliset ja monikolliset muodot yhdessä.

Vertailua aikaisempaan tutkimukseen hankaloittaa se, että pronomineja on jaoteltu erilaisin kriteerein. Esimerkiksi Ylikahri (1996) ei ole tutkimuksessaan erotellut *se-*viittauksia viittauskohteen inhimillisyyden perusteella, mutta itse olen aineistostani poiminut vain henkilöihin viittaavat *se-*pronominit. Näin ollen pronominiin lukumäärät eivät ole verrattavissa.

Hankala rajanveto on myös se, erotellako yksinään, esimerkiksi lauseessa *se om porilainen* (Sapu-164), ja substantiivilausekkeen kongruoivana tarkenteena, esimerkiksi *se muu kaveri* (Sapu-164), esiintyvät demonstratiivipronominit toisistaan. Yksinkertaistaakseni analyysiä olen tässä tutkimuksessa ottanut mukaan vain yksinään esiintyvät pronominit *se*, *tämä* ja *tuu*, koska nähdäkseni ne ovat loogisempia vertailukohteita *hän*-pronominille, joka ei milloinkaan esiinny toisen sanan tarkenteena (ISK: 707). Mukaan laskelmiin olen ottanut kuitenkin ne tapaukset, joissa demonstratiivipronominiin liittyy kokonainen relatiivilause, kuten lauseessa *sit nää kenel ei niij kauheest oon ni on sit siäl Sollil siivoomas* (Sapu-167). Norminmukaisessa yleiskielessä relatiivilauseen edellä käytetään nimittäin ihmisestäkin *se*-pronominia *hän*-pronominin asemesta (ISK: 710).² Toisaalta oman kielitajuni perusteella tämän tutkimuksen kohteena olevissa alasatakuntalaismurteissa voi olla mahdollista, että *hän*-pronominikin voisi esiintyä relatiivilauseen edellä esimerkiksi yhdistelmänä *hän ketä* tai *hänj ko*³, joskaan yhtään tällaista tapausta ei tarkastelemini nauhoituksiin ole tallentunut.

Jaottelen pronomineja sen mukaan, käytetäänkö niitä läsnä vai poissa olevista henkilöistä, ja *hän*-pronominin kohdalla myös sen mukaan, esiintyykö pronomini referoinnissa vai välittömässä puheessa. Etsin pronomien käytöstä korrelaatiota myös puhujien iän kanssa sekä eroja ja yhtäläisyyksiä suhteessa aikaisemmista tutkimuksista saatuihin tuloksiin. Oletan kuitenkin, että kolmaspersoonaisen pronomien valinnassa esiintyy paljon puhuja- ja tilannekohtaista vaihtelua, joten pitkälle menevien kvantitatiivisten päätelmien tekemiseen aineiston tulisi olla vielä paljon laajempi. Tästä syystä en käytä varsinaisia tilastollisia laskentaohjelmia tai variaationtutkimuksessa viime aikoina käyttöön otettuja monimuuttujamenetelmiä.

Eryyisesti läsnäolijaan viittaaminen kolmannen persoonan pronomiinilla tai demonstratiivipronominilla on varsin harvafrekvenssinen ilmiö. Eeva-Leena Seppäsen (1998) tutkimuksessa nauhoitustilanteessa paikalla olevaan henkilöön viittaa vain 6 prosenttia kaikista ihmisviitteisistä kolmaspersoonaisista pronomineista (mts. 18). Alasatakuntalaisessa aineistossa vastaava osuus jää alle 5 prosenttiin. Kuten edellä

² Esimerkiksi lauseessa – *kuntoutusrahaa maksetaan vain niille, jotka ansaitsevat vähintään 5 000 markkaa kuukaudessa* (ISK 2005: 710). Poikkeustapauksissa voi normitetussakin kielessä *joka*-lauseen korrelaattina olla *hän* esimerkiksi silloin, kun relatiivilause ainoastaan kuvailee tarkoitetta, kuten lauseessa *Olihan vähän sääli näitä säästäjämme – mutta enemmän kuitenkin häntä, jonka viimeinen ote oli onnistunut niin masentavan huonosti* (Sadaniemi 1971: 9–10).

³ Satakuntalaismurteiden relatiivipronomineista ks. Kurki ym. tulossa.

totesin, läsnäolijaan viittaavien kolmaspersoonaisen pronomien esiintyminen edellyttää, että nauhoitustilanteessa on oltava läsnä vähintään kolme ihmistä ja puheenaiheiden on sivuttava paikalla olijoita. Käyttämäni aineiston ja tyypillisten murrehaastatteluiden soveltuvuutta aiheen tutkimiseen pohdin luvussa 4.3.

Tärkeimmät vertailukohteeni pronominitutkimuksen alalta ovat Seppäsen (1998) tutkimus ”Läsnäolon pronominit”, joka käsittelee kaikkia kolmanteen persoonaan viittaavia pronomineja ja niiden käyttöä keskustelun osallistujiin viittaamiseen, ja Hanna Lappalaisen (2010a) artikkeli ”*Hän* vai *se*, *he* vai *ne*?”, joka keskittyy poissa-olijoista käytettyihin *hän*- ja *se*-viittauksiin. Molempien tutkimusten aineisto on pääkaupunkiseudulla asuvien informanttien puhekieltä, jossa ei esiinny pienelle alueelle rajautuvia paikallisia murrepiirteitä (Seppänen 1998: 23; Lappalainen 2010a: 282). Lappalaisen informanteista kuitenkin suuri osa on muuttanut Helsinkiin muualta, enimmäkseen murrealueilta, joilla vanhastaan on suosittu enemmän *se*- kuin *hän*-pronominia (Lappalainen 2010a: 284). Vaikka Lappalainen kutsuu informanttejaan helsinkiläisiksi, hänen tuloksiinsa vertailua tehtäessä on pidettävä mielessä, että aiemmissä tutkimuksissa muuttajien on todettu käyttävän pronomineja syntyperäisestä väestöstä poikkeavalla tavalla (ks. Nuolijärvi 1986: 180–181).

Koska tutkimukseni tarkoituksena on keskittyä eri pronomien väliseen vaihteluun, en erottele saman pronominin äänteellisiä variantteja toisistaan. Käytän taulukoissa ja kuvioissa yleiskielistä varianttia, esimerkiksi *tuo*, kuvaamaan myös aineistossa yleisiä puhekielisiä tai tutkittaville murteille tyypillisiä muotoja, esimerkiksi *toi* ja *tua*. Puhekielistä muotoa käytän viittaamaan yksittäisiin esimerkkikatkelmissä esiintyviin pronomineihin tai silloin, kun on kyse juuri tietyistä äänteellisistä variantista.

Toisessa käsittelyosassa (luku 6) pyrin perehtymään kvalitatiivisesti siihen, miksi puhujat ovat aineistoni tapauksissa valinneet *hän*-pronominin. Mikäli lounaisissa välimurteissa *hän*-pronominia käytetään enemmän kuin eteläsuomalaisessa puhekielessä, pyrin selvittämään, minkä pronominin tai pronomien käyttöalalle se tällöin tunkeutuu. Kyselylomakkeitten vastauksia analysoimalla tutkin, mitkä viittauskohteen ominaisuudet, esimerkiksi puheena olevan henkilön ikä tai läheinen suhde puhujaan (ks. Lappalainen 2010a: 290–293) voivat vaikuttaa pronominin valintaan. Lisäksi analysoin esimerkkikatkelmista, mitkä keskustelutilanteesta johtuvat seikat (ks. Seppänen 1998:

82–88) voivat laukaista *hän*-pronominin valinnan. Esiintyykö *hän*-pronomini esimerkiksi usein kognitiivista toimintaa tai puhumista ilmaisevan verbin yhteydessä tai lähellä referoivaa jaksoa? Kyselylomakkeista tarkastelen myös, onko käsityksissä *hän*-pronominin sävystä ja käyttötilanteista eroja alasatakuntalaisten ja muualta Suomesta kotoisin olevien puhujien välillä.

Tutkimuskysymykseni jaan näkökulmittain neljään teemaan:

Alueellinen näkökulma: Miten oman aineistoni alasatakuntalaisten puhujien käyttämät pronominit suhteutuvat aiemmissä tutkimuksissa tehtyihin havaintoihin erityisesti pääkaupunkiseudun kielestä? Käyttävätkö lounaisen välimurteen puhujat edelleen enemmän *hän*-pronominia vanhojen murretietojen tapaan?

Sosiaalinen näkökulma: Onko puhujien pronominiavalinnoissa nauhoilla tai kyselylomakkeen vastauksissa havaittavissa korrelaatiota esimerkiksi iän suhteen?

Tilanteinen näkökulma: Milloin nauhoituksissa esiintyy *hän*-pronomineja? Millaisissa tilanteissa ja kenen kanssa puhuessaan kyselylomakkeen vastaajat kertovat käyttävänsä *hän*-pronominia?

Variaation tulkitseminen ja selittäminen: Laukaiseeko *hän*-pronominin käytön esimerkiksi viittauskohteen läsnäolo, ajattelua tai puhumista ilmaiseva verbi tai jokin viittauskohteen ominaisuus? Mitä *hän*-pronominin valinnalla halutaan ilmaista?

Hypoteesini on, että alasatakuntalaisen aineiston puhujat käyttävät muita enemmän *hän*-pronominia erityisesti läsnä oleviin henkilöihin viitatessaan. Itsekin lounaisen välimurteen puhujana arvelen, että näissä murteissa *hän*-pronomini ei ole yhtä tunnusmerkkinen ja painollinen valinta kuin vaikkapa pääkaupunkiseudun puhekielessä. Hypoteesini on, että *hän* on monen satakuntalaisen kyselyvastaajan mielestä neutraalin kohtelias valinta verrattuna heidän käsityksiinsä esimerkiksi *tuo*-pronominin variantista *toi*, jota he voivat pitää esimerkiksi epäkohteliaana, syyttävänä tai kiusoittelevana. Näin ollen oletukseni on, että aineistoni informantit käyttäisivät *hän*- ja *se*-pronomineja poissa olevista henkilöistä suunnilleen samoin kuin Lappalaisen (2010a) tuloksissa ja että läsnä oleviin henkilöihin viitatessa erot Seppäsen (1998) havaintoihin näkyisivät

siinä, että alasatakuntalaiset käyttäisivät enemmän *hän*-pronominia tilanteissa, joissa Seppäsen tutkittavat käyttävät *tämä*- ja *tuo*-pronomineja.

Aikaisempien tutkimustulosten (mm. Lappalainen 2010a) ja omien arkisten havaintojeni pohjalta oletan, että *hän*-pronominia käytetään yleisimmin läheisistä, erityisesti itseä vanhemmista ihmisistä, tai muusta syystä kunnioitettavista henkilöistä. Uskon kyselylomakkeen vastauksissa ilmenevän eroja siinä, että satakuntalaiset käsittävät muualla Suomessa asuvia useammin *hän*-pronominin myös arkikieleen kuuluvaksi. Normitetun kielen *hän*-pronominin käyttö kuitenkin luultavasti vaikuttaa siten, että jotkut mieltävät *hän*-pronominin kuuluvaksi ensisijaisesti virallisempaa puheen rekisteriä vaativiin tilanteisiin. Oletan, että *hän*-pronominin käyttö on vanhemmilla ihmisillä yleisempää kuin nuorilla. Osa nuorista voi karttaa sitä myös referoidessaan välttääkseen toisaalta liian viralliselta kuulostavaa rekisteriä, toisaalta *hän*-pronominiin mahdollisesti liittyvää ivallista, syyttävää sävyä.

2. TAUSTATEORIA JA METODIT

Tässä luvussa esittelen variaationtutkimuksen ja keskustelunanalyysin metodeja ja pohdiskelen, mitä etuja ja ongelmia niiden yhdistäminen tässä tutkimuksessa tuottaa. Määrittelen myös ne alojen käsitteet, jotka ovat tämän työn kannalta olennaisia. Olen korostanut lihavoinnilla keskeisimmät käyttämäni käsitteet.

2.1. Variaationtutkimuksen ja keskusteluntutkimuksen eroja

Sosiolingvistinen variaatioanalyysi ja keskusteluntutkimus ovat eri aloja, joilla on omat perinteensä ja tutkimusmenetelmänsä, eikä niiden yhdistäminen ole ongelmatonta. Viime aikoina näitä aloja on tutkimuksissaan yhdistänyt esimerkiksi Hanna Lappalainen (2001; 2004; 2010a), joka on tuonut variaationtutkimukseen uutta näkökulmaa keskustelunanalyysin kautta.

Sosiolingvistisen variaationtutkimuksen lähtökohtana on se, että kieli varioi ja että vaihtelulla on sosiaalinen rakenne, joka korreloi kielenulkoisten tekijöiden kanssa (Nieminen 1999: 2–3; Milroy–Gordon 2003: 4–5). Tavoitteena on selvittää, mitkä piirteet vaihtelevat ja miten, mihin suuntaan kieli muuttuu, ehkä myös miksi ja millaista suhtautumista kielen variaatio ja muutos herättää (Nuolijärvi 2010: 420). Sosiolingvistisen tutkimuksen pioneerina pidetään William Labovia (1963; 1982), joka on todennut jo 1960-luvulla New Yorkin ja Martha's Vineyardin murteiden variaation ja muutoksen olevan kytköksissä alueiden sosiaaliseen todellisuuteen. Jo varhaisessa sosiolingvistiikassa on todettu kielen erilaisilla varianteilla ilmaistavan sosiaalisen yhteisön sisällä myös erilaisia sävyjä, kuten ironiaa, kiusoittelua tai vakavuutta (Milroy–Gordon 2003: 7).

Perinteisesti alueellista variaatiota on tutkittu nauhoittamalla haastatteluita vanhoilta, vähän koulutetuilta ja koko ikänsä tutkimuspaikkakunnalla asuneilta ihmisiltä, mikä on osaltaan rajannut aineistoa sosiaalisin perustein, ja ”aitoa murretta” etsittäessä kielen vaihtelu on jäänyt vähälle huomiolle. Sosiolingvistiikan synnyn myötä aluemurteidenkin tutkimuksessa huomio on siirtynyt historiallisesta näkökulmasta nykykielen tutkimukseen ja kielimuodot on alettu käsittää muuttuviksi ja vaihteleviksi. (Rona 1976:

10; Bell 1978: 34–36; Mielikäinen 1982: 278; Chambers 1994: 36; Milroy–Gordon 2003: 13.) J. K. Chambers kritisoi perinteistä murteentutkimusta myös siitä, että laajat tutkimusprojektit ovat ennen modernien keruu- ja aineistonkäsittelymenetelmien käyttöönottoa kestäneet niin pitkiä aikoja, että kielimuoto on ehtinyt muuttua. Hän painottaa, että jos tavoitteena on synkroninen tutkimus, aineisto olisi syytä kerätä lyhyen ajan sisällä. (Chambers 1994: 37.)

Suomessa moderni nykypuhekielen alueellisen ja sosiaalisen vaihtelun tutkiminen lähti käyntiin 1970-luvulla, mutta perinteinenkin murteentutkimus on täällä kielen rakenteen vuoksi jo vanhastaan ollut lähempänä nykyaikaista sociolinguistiikkaa kuin muualla maailmassa (Hurttu 1999: 53; Kurki 2005: 14). Sekä perinteisen dialektologian että modernin sociolinguistiikan kantavana ajatuksena on puhutun kielen ensisijaisuus kirjoitettuun nähden (Siitonen 1982: 43). Suomalaisena pioneerina nykypuhekielen alueellisen ja sosiaalisen variaation tutkimuksessa on ollut Nykysuomalaisen puhekielen murros -hanke, joka on keskittynyt erityisesti kaupunkien kieleen (Hurttu 1999: 54; Lappalainen 2004: 13–14).

Keskusteluanalyysin lähtökohdat puolestaan ovat kielentutkimuksen sijasta yhteiskuntatieteissä ja etnometodologisessa sosiologiassa. Suomessa sitä on harjoitettu 1980-luvulta lähtien. (Nuolijärvi–Sorjonen 2005: 14.) Tieteenalan alkusysäyksenä pidetään Harvey Sacksin (1992) 1960- ja 1970-lukujen taitteessa pitämiä luentoja, jotka julkaistiin kirjana Sacksin kuoleman jälkeen. Keskusteluntutkimuksen lähtökohtana on ajatus siitä, että vuorovaikutus on jäsentynyttä toimintaa, kaikki merkitykset ovat tilannesidonnaisia ja syntyvät keskustelun osallistujien yhteistyönä ja että puheenvuoro on aina myös teko, jolla on jokin tavoite. Perustavana erona variaationtutkimuksen ja keskusteluntutkimuksen välillä on siis se, että variaationtutkimus selittää vaihtelua lähinnä ulkoisista tekijöistä käsin, keskusteluntutkimus taas vuorovaikutuksesta lähtien. (Hakulinen 1998: 13–17; Lappalainen 2001: 155–156).

Lappalainen (2004: 15–16) kritisoi variaationtutkimusta muun muassa haastatteluaineiston yksipuolisuudesta, liiallisesta keskittymisestä äänne- ja muoto-opillisiin piirteisiin, turhan kvantitatiivisesta otteesta ja informanttien luokittelusta keinotekoisin ryhmiin. Ryhmä on keinotekoinen, jos se on muodostettu pelkästään vaikkapa iän perusteella luokittelemalla yksilöistä, jotka eivät todellisuudessa kommunikoi

keskenään. Kurjen (2005) mukaan Suomessa tutkimus on kuitenkin useimmiten kohdistunut aitoihin ryhmiin, joiden jäsenet ovat tekemisissä toistensa kanssa, sillä pienillä tutkimuspaikkakunnilla ihmiset tuntevat toisensa. Satunnaisotantaakaan ei ole käytetty niin yleisesti kuin esimerkiksi englanninkielisellä alueella tehdyissä tutkimuksissa. (Kurki 2005: 18–19.)

Variaation tutkimuksen metodina on kvantitatiivinen variaatioanalyysi, jossa kielessä esiintyvää variaatiota tutkitaan tilastollisin menetelmin. Lähtöoletuksena on, että variaatioon vaikuttavat monet sekä kielenulkoiset että -sisäiset tekijät. Eri tekijöitä tarkastellaan yhtä aikaa ja lasketaan arvoja niiden vaikutuksesta variaatioon. Toisin sanoen variaatiota selitetään taustamuuttujista kuten iästä, sukupuolesta ja koulutuksesta käsin. Myös alueelliset ja sukupolvittaiset erot ovat edelleen relevantteja, ja mukaan on otettu muitakin muuttujia kuten esimerkiksi informanttien suhde kotipaikkakuntaansa. (Milroy–Gordon 2003: 89–91; Kurki 2005: 16, 82; Nuolijärvi 2010: 420.)

Sosiolingvistisessä variaation tutkimuksessa tutkittavien piirteiden varianttien pitää olla helposti tunnistettavia, laskettavia ja erotettavissa toisistaan. Siksi on tutkittu pääasiassa äänne- ja muotoseikkoja, joihin on vanhoista dialektologian tutkimuksista saatu vertailuaineistoa. Variaatioanalyysi ei siis sovi kaikenlaisten kielenpiirteiden tutkimiseen. (Lappalainen 2004: 20; Nuolijärvi 2010: 426.) Ryhmäkeskiarvoihin perustuvat tulokset eivät selitä yksilöllisen idiolektin vaihtelua, ja karkeasti määritelty tilannejako muodolliseen ja epämuodolliseen jättää huomiotta tilanteiden sisäisen vaihtelun (Lappalainen 2001: 157–178).

Keskusteluntutkimus on osaltaan tuonut esiin sosiolingvistiikan rajoituksia ja puutteita ja kyennyt tarkastelemaan sosiolingvistiikassa huomiotta jääneitä kielen osa-alueita (Nuolijärvi–Sorjonen 2005: 14–15). Keskusteluntutkimusta puolestaan on arvosteltu sosiaalisten muuttujien sulkemisesta tarkastelun ulkopuolelle, vaikka ainakin osalla ilmiöistä on kytköksiä puhujien taustatekijöihin ja myös alueelliseen variaatioon (Lappalainen 2001: 158). Esimerkiksi Seppänen (1998: 23) on rajannut puhujien alueellisen ja sosiaalisen taustan tarkastelun tutkimuksensa ulkopuolelle vedoten tutkimuksensa pioneeriluonteeseen. Seppäsen (1998) tutkimuksen jälkeen *hän*-pronomini on kirjoitettu lisää eri näkökulmista (mm. Laitinen 2005; Siitonen 2008;

Lappalainen 2010a; 2010b), joten nähdäkseni aika on kypsä alueellisen näkökulman ja keskusteluntutkimuksen yhdistämiseen.

Variaation tutkimuksen ja keskusteluntutkimuksen erilaiset intressit näkyvät myös alojen erilaisissa litterointikonventioissa. Yleisimmin kielen litteraatioon käytettävät IPA-aakkoset ja suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus on kehitetty pääasiassa kielen foneettisen asun merkitsemiseen. Keskustelunanalyysin kannalta olennaisia vuorovaikutuksen ilmiöitä ovat kuitenkin myös muun muassa puheäänien vaihtelu, päällekkäispuhunta, keskeyttäminen, nauru ja taukojen pituus, joten ne merkitään litteraattiin. Toisaalta keskusteluntutkimuksen tarpeisiin tehdyssä litteraatissa ei käytetä variaation tutkimuksessa tärkeitä erikoismerkkejä äänteiden merkitsemiseen, sillä fonologiset ja morfologiset seikat eivät ole yhtä olennaisia. (Seppänen 1995a: 19–20.) Koska aineistoni kuuluu Satakuntalaisuus puheessa -hankkeeseen, on se litteroitu variaation tutkimuksen perinnettä noudattaen hankkeen ohjeiden mukaisella yksinkertaistetulla puolikarkealla tarkekirjoituksella (ks. liite 1). Käytetyssä tarkekirjoituksessa merkitään kuitenkin edellä mainituista ilmiöistä esimerkiksi kesken jääneet lausahdukset sekä nauru, huokaukset ja maiskahdukset pannaan ilmi hakasulkeissa. Puheäänien muutoksesta olen tarpeen vaatiessa maininnut erikseen esimerkkien yhteydessä. Tässä tutkimuksessa huomio on lekseemitason vaihtelussa eri pronominiin välillä, joten litterointi on nähdäkseni riittävä esimerkkikatkelmien pronomini variaation tarkasteluun myös keskusteluntutkimuksen menetelmin.

Vaikka keskusteluntutkimuksen ja variaation tutkimuksen lähtökohdat ja menetelmät ovat varsin erilaiset, aloja yhdistää kiinnostus puhuttuun kieleen ja empiiriseen aineistoon (Milroy–Gordon 2003: 2–3). Näkökulmien erojen voidaan nähdä myös täydentävän toisiaan (Lappalainen 2001: 156), jolloin on mahdollista luoda monipuolisempi kuva tutkittavasta ilmiöstä. Ihmisviitteisten kolmaspersoonaisien pronominiin ja etenkin *hän*-pronominiin käyttö on ilmiö, jossa on todettu vanhastaan esiintyvän alueellisia eroja ja jossa ero on jyrkkä myös normitetun yleiskielen ja normittamattoman puhekielen välillä (Vilppula 1989). Toisaalta etenkin läsnä olevaan ihmiseen viittaamisen on osoitettu olevan vahvasti kytköksissä keskustelukontekstiin (Seppänen 1998). Näin ollen metodien yhdistäminen lienee erityisen hedelmällistä juuri kolmaspersoonaisien pronominiin tutkimuksissa. Tässä tutkimuksessa sociolinguistiikka tarjoaa keinot tarkastella *hän*-pronominiin yleisyyttä alasatakuntalaisilla sekä suhteessa

aiempaan tutkimukseen että tutkittavan ryhmän sisällä ikäryhmittäin. Kvantitatiivinen analyysi paljastaa *hän*-pronominien määrän myös suhteessa muihin kolmaspersoonaisiin pronomineihin ja erilaisiin käyttöyhteyksiin kuten läsnäolijaan viittaamiseen ja referointiin.

Lomakekysely on nykyaikaisessa variaationtutkimuksessa Suomessa vasta hiljattain (mm. Alpia 2005; Palander–Nupponen 2005; Siitonen 2008; Lappalainen 2010a) laajempaa suosiota saanut keino kartoittaa puhujien käsityksiä kielen variaatiosta, vaikka sillä onkin pitkä historia dialektologiassa muualla maailmassa (Milroy–Gordon 2003: 51). Perinteisessä murteentutkimuksessa kyselylomakkeiden käyttöä hankaloitti se, että tuolloin toivotunlaiset vanhat ja vähän koulutetut informantit eivät välttämättä kyenneet täyttämään kirjallista kyselyä itsenäisesti esimerkiksi puutteellisen lukutaidon vuoksi. Nykypäivänä länsimaissa tällaisia rajoitteita ei ole, ja aineiston keruuta helpottaa sekin, että eri-ikäisiä informantteja on mahdollista tavoittaa erilaisten yhteisöjen, kuten koulujen ja vanhainkotien, kautta. Tietotekniikka puolestaan nopeuttaa laajojen aineistojen käsittelyä. Laajaan lomakekyselyaineistoon pohjautuu esimerkiksi Toronton yliopiston sosiolingvistinen, Kanadan englannin variaatiota selvittävä *The Dialect Topography of the Golden Horseshoe* -tutkimusprojekti. (Chambers 1994; *About Dialect Topography*.)

Tässä tutkimuksessa lomakekysely auttaa arvioimaan, kuinka tietoisesti puhujat valitsevat käyttämiään pronomineja ja mitkä normit he kokevat olennaisiksi pronominin valintaa ohjaaviksi tekijöiksi. Keskustelunanalyysillä puolestaan pystyn pureutumaan yksittäisiin esimerkkitalanteisiin ja tarkastelemaan, missä määrin havaittu variaatio on yhteydessä keskustelun sisäiseen kontekstiin. Täten näkökulmien yhdistäminen mahdollistaa monipuolisen ja laajan tarkastelun.

2.2. Variaationtutkimuksen käsitteitä

Tutkimukseni aineisto on Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten **nykypuhekieltä**. Heikki Hurta määrittelee **puhekielen** siten, että sen ensisijainen tuottamiskeino on puhuminen, kun taas puhuttua kieltä voi olla myös vaikkapa ääneen luettu teksti. Usein puhekieli mielletään myös arkiseksi ja yleiskielen normeista poikkeavaksi. **Murre** taas määrittyy

sekä rakenteellisesti että alueellisesti: se on tietyn alueen kielimuoto, jolle ovat ominaisia tietyt piirteet. (Hurta 1999: 57–60.)

Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten alueelliset kielimuodot luokitellaan kuuluviksi ensinnäkin länsimurteisiin ja tarkemmin lounais- ja hämäläismurteiden välisiksi siirtymämurteiksi. Näiden paikkakuntien paikallismurteet kuuluvat Ala-Satakunnan murreryhmään, johon lisäksi luokitellaan myös Vampulan, Alastaron, Oripään, Loimaan, Mellilän, Keikyän ja Kauvatsan murteet. (Itkonen 1964: 30–32; Kurki 2005: 56–57.) Korostaakseni sitä, että tämän tutkimuksen aineisto koostuu nykyisestä arki-kielestä, jossa kaikilla informanteilla ei välttämättä esiinny pienelle alueelle rajautuvia paikallisia piirteitä, nimitän aineistoani kuitenkin murteen sijasta neutraalimmin nyky-puhekieleksi Nuolijärven ja Sorjosen (2005: 17) tapaan.

Perinteisesti variaatiota on tutkittu alueellisesti eli kyseessä on ollut **dialektologia** eli murteentutkimus (Kurki 2006: 2). Dialektologia tutkii eri alueilla samanaikaisesti käytettyjen kielimuotojen eroja eli horisontaalisia eroja. Vanhastaan dialektologia on myös selvittänyt kielen historiaa tutkimalla etenkin murteiden äänne- ja muotorakennetta sekä sanastoa. Historiallista tutkimusotetta nimitetään myös diakroniseksi vastakohtana synkroniselle nykykielen tutkimukselle. (Rona 1976: 10–11; Siitonen 1982: 43; Milroy–Gordon 2003: 12; Nuolijärvi–Sorjonen 2005: 11.) 1960-luvulta alkaen huomion kohteeksi ovat yhä enenevässä määrin tulleet eri sosiaali-ryhmien puhekielen erot, jolloin kyseessä on **sosiolingvistiikka** (Kurki 2006: 2). Sosiolingvistiikan huomion kohteena ovat tietyn aikakauden tietyn ryhmän kielimuodossa esiintyvät yhteiskunnallisiin kerrostumiin perustuvat erot, joita voidaan nimittää myös vertikaalisiksi. Myös tilanteinen vaihtelu on vertikaalista. (Rona 1976: 11; Siitonen 1982: 43, 45.)

Nykyaikainen sosiolingvistiikka muodostuu erilaisista suuntauksista, joiden näkökulmat ja menetelmät poikkeavat toisistaan (Kurki 2006: 2). Dialektologia ja sosiolingvistiikka kietoutuvat nykyään yhteen: alueellista variaatiota tutkittaessa ei voida unohtaa muita variaatioon vaikuttavia tekijöitä, ja nykysuomen puhekielisyydet ovat edelleen sidoksissa vanhoihin aluemurteisiin (Rona 1976: 12; Mielikäinen 1982: 283–284). Sosiolingvistiikassa erilaisten kielimuotojen vertailukohtana on usein standardikieli eli

institutionaalisesti normitettu kieli (Siitonen 1982: 43–45). Tässä tutkimuksessa käytän suomen kielen standardimuodosta termiä **normitettu** tai **norminmukainen yleiskieli**.

Perinteinen dialektologia on keskittynyt laadulliseen eli **kvalitatiiviseen** tutkimukseen, jolla on pyritty löytämään tietyille alueelle tyypillinen, mahdollisimman yhtenäinen kielimuoto, jossa jokin piirre joko esiintyy tai ei esiinny. Sosiolingvistiikassa taas määrällinen eli **kvantitatiivinen** tutkimusote on ollut tärkeä ja tilastollisia menetelmiä on painotettu. Nykyaikaisessa variaationtutkimuksessa kvantitatiivisia tuloksia tulkitaan kvalitatiivisesti. (Siitonen 1982: 53–54; Milroy–Gordon 2003: 2). Tällaiseen tutkimusotteeseen pyrin itsekkin tässä työssäni käyttäen kvalitatiivisen tulkinnan apuna keskustelunanalyysiä.

Variaationtutkimuksen päämääränä on kielessä esiintyvän vaihtelun kartoittamisen lisäksi havaita ja ennustaa kielessä tapahtuvia muutoksia. Kielen muuttumista voidaan tutkia näennäisaikamenetelmällä, jossa eri ikäryhmien puheen perusteella tehdään ennusteita tulevaisuuden tilanteesta. Näennäisaikamenetelmän ongelmana on sen lähtöoletus, että yksilön kieli pysyy suunnilleen muuttumattomana hänen elinikänsä. (Kurki 2006: 3.) On nimittäin todettu, että kieli voi muuttua olennaisesti vielä aikuisiälläkin ja myös *hän-* ja *se-*pronominien käytössä saattaa yksilöillä tapahtua suuria muutoksia joko yleiskielen tai puhekielen suuntaan (Paunonen 2006: 81–87). Harvinaisempi menetelmä on reaaliaikamenetelmä, jolloin saman kieliyhteisön kieltä tarkastellaan useana ajanjaksona. (Kurki 2006: 3.)

Tässä tutkimuksessa painopiste on synkronisessa tutkimuksessa ja tavoitteena on osoittaa, millaista eri pronominien välinen variaatio on tutkimusalueen nykypuhekielessä. Toisaalta lähtökohtani on se, että vanhastaan murteissa on havaittu eroja *hän-*pronominin käytön suhteen ja nykytilannetta tutkimalla selviää, onko asiassa tapahtunut muutosta. Etsin aineistostani myös ikäryhmittäisiä eroja, ja mikäli niitä löytyy, voidaan näennäisaikamenetelmän perusteella varovasti arvella, että alasatakuntalaisessa kieliyhteisössä saattaa olla käynnissä muutos nuorten käyttämää tyyliä kohti.

2.3. Keskusteluntutkimuksen käsitteitä

Keskustelunanalyysissä keskeinen käsite on **vuorottelujäsennys**. Vuorottelujäsennyksen avulla kuvataan sääntöjä, jotka määräävät, missä kohdissa vuorot vaihtuvat ja kuka keskustelun osallistujista voi milloinkin puhua. Vuorottelujäsennys on periaatteessa universaalia, kaikissa tilanteissa pätevää ja siten kontekstista riippumattonta, mutta se mukautuu kontekstiin, esimerkiksi keskustelijoiden määrään. **Institutionaaliset** keskustelut, esimerkiksi haastattelupuhe, eroavat arkikeskustelusta juuri siinä, että vuorottelu ei ole täysin vapaata, vaan osallistujat olettavat haastattelijan kysyvän ja haastateltavan vastaavan, jolloin tilanne on epäsymmetrinen. Tällöin vuorotteluun käytetään ainakin jossain määrin erilaisia keinoja kuin vapaassa arkikeskustelussa. (Sacks et al. 1974: 699–701; Hakulinen 1998: 32–33.)

Vuorottelujäsennyksessä seuraava puhuja valikoituu tiettyjen sääntöjen perusteella. Äänessäolija voi valita seuraavan puhujan esimerkiksi osoittamalla kysymyksen suoraan tietylle keskustelijalle, jolloin on odotuksenmukaista, että tämä vastaa. Jos äänessäolija ei valitse seuraavaa puhujaa, joku keskustelijoista valitsee itse itsensä. (Sacks et al. 1974: 703; Hakulinen 1998: 45.)

Sitä, miten peräkkäiset vuorot liittyvät toisiinsa, nimitetään sekventiaalisuudeksi ja toisiinsa kytkeytyviä puhetoimintajaksoja sekvensseiksi. Jokainen puheenvuoro vastaa jollakin tavalla sitä edeltäneen lausuman luomaan odotukseen ja toisaalta ennakoi, millainen puheenvuoro sitä seuraa. (Raevaara 1998: 75.) Tässä tutkimuksessa vuorottelujäsennystä tarkastellaan siltä kannalta, miten keskustelijat monenkeskisessä keskustelussa käyttävät kolmaspersoonaisia pronomineja viitatessaan toisiinsa, ketkä siten merkitään vuoron vastaanottajiksi ja kuinka pronomineilla ohjataan seuraavan puhujan valintaa.

Osallistumiskehikko on nykyaikaisen keskusteluntutkimuksen keskeinen käsite, jonka esitti ensimmäisenä Erving Goffman (1981: 3; termien suomennokset Seppänen 1995b). Hänen esittämänsä käsitykset puhujan ja kuulijan muuttuvista rooleista ovat ohjanneet tutkijoita analysoimaan erilaisia tapoja säädellä keskusteluun osallistumista (Seppänen 1998: 30–31) ja antaneet uutta näkökulmaa muun muassa referoinnin ja kertomisen tutkimiseen (Seppänen 1995b: 158). Goffman (1981: 129, 133) on esittänyt, että puhe-

tilanne on usein monimutkaisempi ja koostuu useammista osallistujista kuin tutkimuksen kohteena siihen asti olleet kahdenkeskiset kasvokkaiskeskustelut. Tämä vaihteleva osallistujien joukko, jolla on erilaisia suhteita puheena olevaan asiaan, sisältää erilaiset kuulijan, kuuntelijan ja vastaanottajan roolit (mts. 135–137). Myöhemmin osallistumiskehikko käsitteenä on laajennettu kattamaan myös puhujan erilaiset roolit (Seppänen 1995b: 158).

Osallistumiskehikon osallistujia ovat ratifioidut osallistujat, joiden on tarkoituskin osallistua keskusteluun. Lisäksi keskustelun voi kuulla joku salaa tai sattumalta. Ratifioitujen osallistujien joukossa on usein yksi **puhuteltu**, joka on ensisijainen ehdokas ottamaan seuraavan vuoron. Puhuteltu erotetaan muista keskustelun osallistujista esimerkiksi sillä, että häntä katsotaan tai puhutellaan toisessa persoonassa. (Goffman 1981: 130–133.)

Puhuja-käsitteen tilalla Goffman on käyttänyt esittämismuottia (*production format*). Nimittäin puhuja ei välttämättä välitä aina omia ajatuksiaan, vaan esimerkiksi referoitaessa toisen henkilön sanomisia lausuman **tekijä** (*author*) eli siis alkuperäinen lausuja on referoitava henkilö ja äänessäolija toimii vain **esittäjänä** (*animator*). Lausuman tekijän vaihtuessa puhujan rooli osallistujana muuttuu eli tapahtuu asennonvaihdos (*change of footing*). (Goffman 1981: 144–146, 151.) Monenkeskisen keskustelun osallistujien erilaiset roolit ovat läsnäolijoihin viittaavien pronomien kannalta keskeisiä, sillä pronomini viittaukset ovat yksi keino säädellä näitä rooleja (Seppänen 1998: 29).

Pronomit ovat niin kutsuttuja referentiaalisia indeksejä, siis ilmauksia, joiden tarkoite muuttuu kontekstin mukaan (Etelämäki 2006: 15). Pronomini viittauksessa on kolme ulottuvuutta: tarkoite, johon viitataan, konteksti, jossa viittaus tapahtuu, ja tarkoitteen ja kontekstin välinen suhde (Hanks 1990: 39; Etelämäki 2006: 19). Viittauksen tapa voi olla **deiktinen** eli osoittava, jolloin viittaus tulkitaan meneillään olevan toiminnan ja keskustelun ulkoisen kontekstin perusteella, tai **anforinen**, jolloin viittauksen kohde on mainittu keskustelussa jo aiemmin (ISK: 703). Usein eri pronomien viittaus-suhteiden erot on määritelty fyysisen etäisyyden perusteella puhuja- tai kuulija-keskeisiksi (Larjavaara 2001: 17), mutta spatiaalinen tulkinta ei selitä kaikkia esiintymiä (Etelämäki 2006: 13). Toinen tapa jäsentää viittaussuhdetta on määrittellä, kuuluuko

viittauksen kohde puhujan vai kuulijan **havaintopiiriin** tai lähipiiriin (Larjavaara 2001), joka konkreettisen tilan sijasta on abstrakti, sosiaalinen tai kognitiivinen tila (Etelämäki 2006: 20). Pronominiviittauksia käsittelevää tutkimusta referoin tarkemmin luvussa 3.

Läsnäolijaksi nimitän tässä tutkimuksessa ihmistä, joka viittaushetkellä on samassa huoneessa puhujan kanssa ja mitä todennäköisimmin kuulee keskustelun ja on ainakin jossain vaiheessa osallistunut siihen. Monikollisen pronominin olen katsonut läsnäolijaan viittaavaksi myös silloin, kun se viittaa vain yhteen paikalla olijoista, esimerkiksi informanttiin ja tämän perheeseen. Kaikkia muita ihmisiä, joita keskustelu sivuaa, nimitän **poissaolijoiksi**.

Läsnäolon ja poissaolon rajatapaus esiintyy aineistossa nauhoituksessa Sapu-157. Siinä on kyse informantin nauhoituksen aikana käymästä puhelinkeskustelusta, jossa hän viittaa nauhoitustilanteessa paikalla olevaan toiseen informanttiin. Vaikka puhelinkeskustelu onkin varsinaisesta nauhoitettavasta keskustelusta erillinen, viittauksen kohde kuitenkin kuulee selvästi hänestä käytetyt pronominit. Samoin puhuja tiedostaa tulevansa kuulluksi ja saattaa valita käyttämänsä ilmaukset sen mukaisesti. Näistä syistä olen luokitellut nämä muutamat puhelinkeskustelussa esiintyvät pronominit läsnäolijaan viittaaviksi, vaikka toisenlaisellekin luokittelulle olisi mahdollista löytää perusteluja.

2.4. Referointi, logoforisuus ja puheaktipersoona

Tämän tutkimuksen kannalta on syytä määritellä myös termit referointi ja logoforisuus. **Referointi** tarkoittaa aiemmin esitetyn puheen toistamista siten, että se on erotettavissa puhujan omasta tuotoksesta (ISK: 1399; Kalliokoski 2005: 10–11). Referointi ilmiönä voidaan nähdä jatkumona sitaattimaisesta suorasta esityksestä toisen henkilön sanoja tai ajatuksia tulkitsevaan kerrontaan (Leech–Short 1981: 324). Monissa suomen kieltä käsittelevissä tutkimuksissa referoinniksi luetaan monenlaisia rakenteita, esimerkiksi referatiivirakenne *kertoo tehneensä* ja *kuulemma-* ja *muka-*sanojen avulla referoiminen (Kuiri 1984: 1; ISK: 1402). Tässä tutkimuksessa tarkoitan referoinnilla kuitenkin vain niin kutsuttua **prototyypistä referointia** (ISK: 1400) eli epäsuoraa, suoraa tai sekaesitystä, jota edeltää referoitavan henkilön ja puhetapahtuman ilmaiseva johtolause.

Tässä tutkimuksessa tarkastelen referointia lähinnä siitä näkökulmasta, kuinka suuri osa *hän*-pronomineista esiintyy logoforisissa asemissa verrattuna välittömän puheen esiintymiin. **Logoforinen** pronomini viittaa epäsuorassa esityksessä referoidun lausuman alkuperäiseen puhujaan (Laitinen 2005: 76), Goffmanin (1981: 144–145) käsittein siis tekijään. Logoforisen *hän*-pronominin viittauskohde on yleensä johtolauseessa subjektina (ISK: 1408), mutta puhutussa kielessä sillä voidaan joskus viitata myös referoidussa tilanteessa puhuteltuna olleeseen henkilöön (Laitinen 2005: 83). Vilppulan (1989) tavoin kutsun ei-referoivia lausumia **välittömäksi puheeksi**.

Luvussa 7.3 tarkastelen kootusti niin kutsuttujen **referoinnin laajentumien** esiintymistä alasatakuntalaisessa aineistossa. Referoinnin laajentumilla tarkoitetaan tapauksia, joissa *hän*-pronomini on ikään kuin levinnyt referointia lähellä oleviin puhetoimintoihin kuten tajunnanliikkeiden tulkintaan ja johtolauseisiin puheessa, joka muodoltaan on välitöntä puhetta ja referoivaa vain merkitykseltään (Ylikahri 1996: 196).

Puheen sisältämä referointi tekee muutamissa tapauksissa tulkinnanvaraiseksi sen, luokitellaanko pronomini viittaus läsnä- vai poissaolijaan viittaavaksi. Suorissa lainauksissa esiintyvät pronominit ovat hankalia luokiteltavia, sillä viittaus kohdistuu aikaisempaan puhetilanteeseen, jonka kaikista osallistujista ei välttämättä ole tietoa. Olen perustanut luokitteluni näissä tapauksissa siihen, että referoidun lausuman pronominit viittaavat kuitenkin aina käynnissä olevan puhetilanteen ulkopuolelle, joten olen luokitellut suorien lainausten pronominit poissaolijaan viittaaviksi, vaikka viittauksen kohde olisikin henkilö, joka on nauhoitetussa puhetilanteessa läsnä. Tämä koskee vain selvästi suoriksi sitaateiksi tulkittavia lausumia, kuten esimerkiksi lausumaa *ni sit Annaliisa sano et "äitin on väärissä jallaasa, et kyl se koht tulee ku saa muutettua kenkät"* (Sapu-164), jossa *se*-viittaus kohdistuu äänessäolijaan itseensä, siis henkilöön, joka lainaa tyttärensä puhetta. Epäsuorien ja sekaesitysten pronominit olen luokitellut käynnissä olevan puhetilanteen läsnäolijatilanteen perusteella.

Persoonasana on alkujaan merkinnyt näytelmän roolia, mutta nykyään kielitieteessä sillä tarkoitetaan yleensä kieliopillista kategoriaa: persoonapronomineja, -päätteitä ja possessiivisuffikseja (Luukka 1994: 230). Yleensä suomen kieliopissa kolmaspersoonaisista pronomineista vain *hän* ja *he* luetaan persoonapronomineiksi (ks. luku 3.2). Kuitenkin myös demonstratiivipronominit vaativat kolmannen persoonan

verbimuodon, joten kutsun kolmannen persoonan pronomineja ja demonstratiivi-pronomineja tässä tutkimuksessa yhteisnimityksellä **kolmaspersoonaiset pronominit**. Persoon- ja demonstratiivien eroihin palaan niitä koskevaa tutkimusta käsittelevässä luvussa 3.

Ensimmäistä ja toista persoonaa voidaan nimittää puheaktipersoniksi, kun korostetaan puhetapahtuman puhujan ja kuulijan rooleja, ja kolmas persoona mielletään epäpersoonaksi (Laitinen 1995: 343). Lea Laitinen (1992; 1995; 2005) ehdottaa, että myös *hän* ja *he* tulisi laskea puheaktipronominien joukkoon ja että persoonan ja epäpersoonan raja kulkisi kolmannen persoonan sisällä eikä toisen ja kolmannen välissä (Laitinen 1995: 344). Ehdotustaan hän perustelee *hän*-pronominin muista kolmaspersoonaisista pronomineista poikkeavalla taivutuksella ja sillä, että logoforisena *hän* ilmaisee referoidun puhetapahtuman toimijaa. (Laitinen 1992: 270 – 272.)

3. PERSONA- JA DEMONSTRATIIVIPRONOMINIT AIKAISEMMASSA TUTKIMUKSESSA

Tässä luvussa luon ensin lyhyen katsauksen siihen, miten aiheeni kytkeytyy kansainväliseen pronominiinien tutkimukseen (luku 3.1). Sitten keskityn suomen kielen kolmaspersoonaisista pronomineista tehtyyn tutkimukseen. Tarkastelen ensin sitä, kuinka suomen kieliopissa on ratkaistu kolmaspersoonaisien pronominiinien jaottelu persona- ja demonstratiivipronomineihin, anaforiin ja deiktisiin (luku 3.2). Sitten referoin suomen kielen pronominiinien variaatiosta tehtyä sosiolingvististä tutkimusta (luku 3.3). Lopuksi luon silmäyksen siihen, mitä *hän-*, *se-*, *tämä-* ja *tuo-*pronominiinien käytöstä on todettu keskusteluntutkimuksen keinoin (luku 3.4).

3.1. Kolmaspersoonaisien pronominiinien erityispiirteitä

Kuten edellä totesin, pronominiinien merkitys tunnustetaan tilannekontekstin perusteella. Niiden tarkoitteet voivat yhtä hyvin olla niin konkreettisia kuin abstraktejakin. (Lyons 1994: 443–445.) Pronomini-termi, joka oikeastaan merkitsee nominia korvaavaa sanaa⁴, on John Lyonsin (1994: 636–637) mukaan harhaanjohtava, sillä se korostaa pronominiinien anaforista funktiota deiktisen kustannuksella, vaikka deiktisyys on pronominiinien perustehtävä. Anna Siewierska (2004: 8) taas pitää pronominiinien määrittelyä nominaalilausekkeen korvaajaksi hankalana siitä syystä, että siten määriteltynä pronominit puuttuvat osasta maailman kieliä.

Kolmannen persoonan muodot on perinteisesti käsitetty perustavanlaatuisesti ensimmäisen ja toisen persoonan muodoista eroaviksi (Lyons 1994: 638). Yleisesti maailman kielissä ensimmäisessä ja toisessa persoonassa persoonamerkinnot ovat olennaisia, mutta kolmatta persoonaa voi merkitä muullakin ilmauksella tai se voi olla tunnuksen. Kolmannen persoonan muodot käyttäytyvät usein kieliopillisesti toisin kuin ensimmäisen ja toisen persoonan muodot. Eroja selitetään sillä, että ensimmäinen ja toinen persoona ovat puhtaasti deiktisiä, kun taas kolmas persoona on lähtökohtaisesti anaforinen. (Siewierska 2004: 5–7.) Kuitenkin monissa kielissä kolmannen persoonan

⁴ Englannin kielessä termi *pronoun* tarkoittaa nimenomaan substantiivin (*noun*) sijasta käytettävää (Lyons 1994: 636).

persoonapronominit ovat historiallisesti läheistä sukua demonstratiivipronomineille, joiden funktio taas on ensisijaisesti deiktinen (Lyons 1994: 646). Myös periaatteessa anaforisia kolmannen persoonan pronomineja voidaan käyttää deiktisesti ilman, että niitä edeltää keskustelussa samaviitteinen nominaalilauseke (Siewierska 2004: 7). Tällöin viittauksen kohde on tilanteessa muuten keskeinen ja keskustelijoiden huomion kohteena, esimerkiksi fyysisesti läsnä puhetilanteessa (Siewierska 2004: 174–175). Viittaus voi olla anaforinen myös siinä mielessä, että se tulkitaan keskustelijoiden yhteisestä taustatiedosta käsin (Hanks 1990: 45). Tällöin on ainakin suomen kielestä todettu, että viittauksen kohteen ei tarvitse olla keskustelussa keskeinen, vaan päinvastoin pronominia voidaan käyttää ensimmäintana silloinkin, kun kohteeseen ei haluta kiinnittää erityistä huomiota (Kaiser 2005; Laury 2005: 60).

Pronominiviittaukset myös muokkaavat sitä taustaa, jota vasten ne tulkitaan. Varsinaisen viittauskohteen tunnistamisen lisäksi niillä voidaan ilmaista esimerkiksi voimasuhteita, sukupolvieroja tai solidaarisuutta puhujan, kuulijan ja viittauskohteen välillä tai sitä, mikä on keskustelussa keskeistä tai ennalta tiedettyä. (Hanks 1990: 41, 45; Siewierska 2004: 3, 174–175.) Tällaiset pronomineihin sisältyvät erilaiset sävyt – muun muassa läsnäolijan huomioiminen, tuttuuden tai kunnioituksen ilmaiseminen, osallistumiskehikon roolien säätely – ovat keskeisinä tarkastelun kohteina myös tässä tutkimuksessa.

3.2 Persoon- ja demonstratiivipronominit suomen kielessä

Kaikki suomen kolmaspersoonaiset pronominit *hän*, *se*, *tämä* ja *tuo* ovat ikivanhoja sanoja, joille löytyy vastineita monista sukukielistä. Kirjoitetussa kielessä pronomineja *hän*, *se* ja *tämä* on käytetty jo Agricolan ja muiden saman aikakauden kirjoittajien teksteissä, mutta *tuo* esiintyy vasta vuoden 1642 Raamatussa. (NSES: s.v. *hän*; *se*; *tuo*; *tämä*.) Vanhassa kirjasuomessa *hän* viittaa usein ihmisten lisäksi myös eläimiin, kasveihin, esineisiin ja asioihin (VKS: s.v. *hän*).

Suomen kieliopissa on 1800-luvulta alkaen *minä*, *sinä* ja *hän* monikollisine vastineineen lueteltu persoonapronomineiksi ja *tämä*, *tuo* ja *se* on erotettu niistä demonstratiivipronomineiksi. Ennen 1800-lukua persoonapronomineja ei erotettu

omaksi ryhmäkseen ja pronominiinien jaottelujen kriteerit olivat häilyviä. 1800-luvun kieliopissa persoonapronominin määrittely toisaalta syntaktisesti sen mukaan, ettei pronomineja *minä*, *sinä* ja *hän* voi käyttää substantiivin määreenä, ja toisaalta semanttisin perustein vedoten siihen, että niitä käytetään henkilöistä. Henkilöviitteisyydellä perusteltaessa kukaan tuon ajan kielioppien kirjoittajista ei kuitenkaan huomautta, että suurimmassa osassa murteita ihmisiin viitataan enimmäkseen *se*-pronominilla. Tämä johtunee kielioppien normatiivisesta luonteesta. (Häkkinen 1994: 372; Seppänen 1998: 32–35.)

Kaisa Häkkinen kertoo, että nykyiset normitetun yleiskielen pronomineja koskevat säännöt vakiintuivat 1800-luvun aikana. 1800-luvun lopulle asti kirjoituksessakin viitattiin *hän*-pronominilla ihmisten lisäksi myös muihin tarkoitteisiin ja *se*-pronominilla ihmisiin nykyistä normitettua kieltä laajemmin. Persoonapronominien käyttöön on vaikuttanut merkittävästi vieraiden kielten malli mutta myös se, että kirjakielen perustana oli varsinaissuomalainen puhekieli, jossa *hän*-pronomini on muita murteita yleisempi. (Häkkinen 1994: 12, 372.) Paunonen (1993: 83) on sitä mieltä, että kirjakieleen otettu *hän*- ja *se*-pronominien työnjako sotii kielen luontaista, monimutkaista vaihtelujärjestelmää vastaan.

E. N. Setälä (1922: 78–79) mainitsee kieliopissaan ”kansankielessä” yleisen tavan käyttää *se*-pronominia *hän*-pronominin asemesta mutta luokittelee silti vakiintuneeseen tapaan *hän*-pronominin persoonapronominiksi ja *se*-pronominin demonstratiiviksi. Hän on huomannut myös logoforisen ja välinpitämättömyyttä ilmaisevan käytön. Seppänen (1998: 34) arvelee, että normitettuun yleiskieleen otetulla ihminen–eläin/asia-jaottelulla haluttiin ehkä selkeyttää säännöttömäksi koettua vaihtelua ja tuoda suomeen ruotsia ja englantia muistuttava järjestelmä.

Myöhemmissä deskriptiivisissä kieliopissa (esim. Penttilä 1963; ISK) pronominiinien variaatiota on käsitelty hieman laajemmin. Penttilä lukee myös *se*-pronominin persoonapronominien sarjaan, joskin hän huomauttaa, että henkilöistä käytettäessä sillä on kansanomaisen tai halventava sävy. Hän mainitsee myös mahdollisuuden personoida eläimiä ja asioita käyttämällä niistä *hän*-pronominia. (Penttilä 1963: 509.) Isossa suomen kieliopissa vain *hän* ja *he* lasketaan persoonapronomineiksi, mutta

huomautetaan, että kaikkia demonstratiivipronomineiksi luettavia pronomineja *se*, *tämä* ja *tu* voi käyttää ihmisistäkin (ISK: 707).

Demonstratiiveja ja persoonapronomineja erottavat kieliopillisesti seuraavat seikat: demonstratiivipronominit voivat esiintyä substantiivin kongruoivana tarkenteena, genetiivimäärkkeinä oleva persoonapronomini vaatii normitetussa kielessä pääsanaansa possessiivisuffiksien ja akkusatiivissa persoonapronominit esiintyvät *t*-päätteisinä (ISK: 707–798; Laitinen 2005: 77–80). Seppäsen (1998: 36) mukaan aidossa keskustelutilanteissa *se* pyrkii kuitenkin usein käyttäytymään persoonapronominin tavoin, kun taas *hän* on arkipuheessa harvinainen ja tunnusmerkkinen.

Persoonapronomineissa kolmas persoona on mielletty ensimmäisestä ja toisesta persoonasta poikkeavaksi siten, että *hän* ja *he* viittaavat aiemmin keskustelussa esiintyneisiin tarkoitteisiin eli ovat anaforisia, toisin kuin ensimmäisen ja toisen persoonan pronominit, jotka viittaavat puhetilanteen ulkoiseen kontekstiin (Laitinen 1992: 272–273.) Laitisen mukaan *hän*-pronominin viittauskohde on ”persoonainen” vaikkakaan ei välttämättä inhimillinen. Logoforisessa funktiossaan *hän* viittaa aiemman puhetilanteen toimijaan, jolloin sitä voidaan pitää niin kutsuttuina toisen asteen puheaktipronominina. (Laitinen 1992: 274.)

3.3. Pronominien variaatio

Nykypuhesuomen *hän*- ja *se*-pronominien jakautumiseen vaikuttavat normitetun kielen sääntöjen lisäksi murteiden vanhat alueelliset erot. Erilaisten mallien ja normien ristivedon takia suomen kolmaspersoonaisen pronomien variaatio on erityisen kiinnostava piirre ja niin monimuotoinen, että siinä riittää tutkittavaa. (Lappalainen 2010a: 280, 282.) Aiempi tutkimus on Seppästä (1998) lukuun ottamatta keskittynyt pääasiassa *hän*- ja *se*-pronominien vaihteluun ja tilanteisiin, joissa viittauskohde ei ole paikalla. Esittelen aiempaa tutkimusta tässä luvussa näkökulmittain jaoteltuna.

3.3.1. Alueellinen variaatio

Hän- ja *se-*pronominien alueellista jakautumista on tutkittu lähinnä 1960-luvulla nauhoitetusta vanhusten puheesta. Näiden aineistojen perusteella murteissa viittauksen kohteita ei jaotella inhimillisyyden tai elollisuuden perusteella, vaan *hän*-pronomini on käytössä kaikissa murteissa ainakin referointia ja vähättelyä osoittamassa. Missään murteessa *hän*-pronomini ei ole yksinomainen ihmiseen viittaava kolmannen persoonan pronomini. (Vilppula 1989: 389; Lappalainen 2010a: 284.)

Vähiten *hän*-pronominin esiintymiä on vanhastaan ollut Etelä- ja Kaakkois-Hämeen, Kymenlaakson, Pohjois-Savon, Keski-Suomen ja Pohjanmaan murteissa. Yleisintä *hän*-pronominin käyttö on ollut kaakkoismurteissa, lounaismurteissa ja lounaisissa välimurteissa sekä Ylä-Satakunnan eteläosissa. Yleisimmin vähättelyä, yhdentekevyyttä ja epämääräisyyttä ilmaisemassa *hän* on esiintynyt pohjoishämäläisissä ja etelä-karjalaisissa murteissa. (SMS: s.v. *hän*.) Välittömässä puheessa *hän*-pronominin käyttö on vanhastaan ollut muita murteita runsaampaa ja monipuolisempaa kaakkoismurteissa, lounaismurteissa ja lounaisista välimurteista erityisesti Satakunnan länsiosissa (Kallio 1978: 70; Vilppula 1989: 389). Satakunnassa *hän*-pronomini on esiintynyt sivulauseissa yleisemmin kuin päälauseissa, ja myös läsnä olevaan kolmanteen henkilöön viittaaminen mainitaan (SMS: s.v. *hän*; Vilppula 1989). Nykyisistä alueellisista eroista kertoo esimerkiksi se, että edes institutionaalisessa tilanteessa, Kelan asiakkaina, sydänhämäläiset ja peräpohjalaiset eivät juuri käytä *hän*-pronominia toisin kuin Helsingin ja Pohjois-Karjalan väki (Lappalainen 2010b: 5–6).

Tässä tutkimuksessa alasatakuntalaisen aineiston vertailukohtana oleva pääkaupunki-seudun kieli tai niin kutsuttu yleiseteläsuomalainen puhekieli ei ole yhtenäinen eikä yksiselitteinen *hän*-pronominin käytön osalta, mikä hankaloittaa vertailua. Helsingin puhekieltä 1980-luvulla tutkinut Heikki Paunonen (1995: 165) toteaa, että pääkaupungin kielessä esiintyvät ihmisiin viittaavina rinnakkain pronominit *hän/he* ja *se/ne*. Muita kolmaspersoonaisia pronomineja *hän* ei ole tarkastellut (mts. 167). Eniten *hän-* ja *he-*pronomineja käyttävät vanhat ja keski-ikäiset yläluokkaiset naiset, vähiten nuoret. Nuorten ryhmää lukuun ottamatta informanttien keskinäiset erot ryhmien sisällä ovat suuret. (Mts. 171–172.) Paunonen arvelee syyksi sen, että pääkaupunkiseudulla vanhoissa aluemurteissa käytetty *hän-* ja *se-*pronominien vaihtelu on hämärtynt

yleiskielen vaikutuksesta. Toisilla informanteilla puhekieleen on vaikuttanut normitetun yleiskielen järjestelmä siten, että he käyttävät ihmisistä paljon *hän*-pronominia kaikissa tilanteissa, toisilla siten, että yleiskielen normi on aiheuttanut *hän*-pronominin leimautumisen viralliseen tyyliin kuuluvaksi ja puhujat ovat alkaneet välttää sitä. (Paunonen 1995: 172, 175.)

Myös Pirkko Nuolijärvi (1986: 187) on Helsinkiin muuttaneita puhujia tutkiessaan todennut, että yksilöiden väliset erot suuria. Seppäsen (1998: 90) aineistossa *hän*-pronomini on varsin harvinainen erityisesti siinä aineiston osassa, joka koostuu informanttien kotona, siis hyvin epämuodollisessa ympäristössä, läheisten ystävien ja perheenjäsenten välillä käydyistä keskusteluista. Lappalaisen (2010a) aineistossa taas *hän*- ja *he*-pronomineja esiintyy suhteellisen paljon ja muutama nuorimmistakin puhujista käyttää niitä runsaasti. Lappalaisen aineistosta on huomattava, että se on kerätty yhdestä tiiviistä sosiaalisesta verkostosta eikä pyrikään edustamaan yleisesti pääkaupunkiseudun kieltä ja ettei hänen aineistonsa informanteista monikaan ole syntyperäinen helsinkiläinen. (Lappalainen 2010a: 282.) Informanttien syntyperä saattaa osasyynä selittää pronomien käytön eroja, vaikka muuttajat ovat alueilta, joilla vanhastaan on käytetty vähän *hän*- ja *he*-pronomineja (Lappalainen 2010a: 284). Nimittäin Nuolijärven (1986: 180–181) havainto on, että esimerkiksi eteläpohjalaiset ja pohjoissavolaiset muuttajat käyttävät *hän*- ja *he*-pronomineja syntyperäisiä helsinkiläisiä enemmän.

3.3.2. Tilanteinen variaatio

Suomessa yksi selvimmistä eroista normitetun yleiskielen ja normittamattoman puhekielen välillä on kolmannen persoonan pronomien käytössä. Tekstissä ja huolitellussa puheessa ihmisiin viitataan *hän*-pronominilla, kun taas arkipuheessa useimpien suomalaisten ihmisistä yleisimmin käyttämä pronomini on *se* (Vilppula 1989: 389; ISK: 708).

Normitetun yleiskielen ja normittamattoman puhekielen ero vaikuttaa puhekielen käytäntöihin eri tavoin. Ihmiset, jotka työssään käyttävät yleiskielen tapaan normitettua virallista puhekieltä, voivat alkaa käyttää yleiskielen normien mukaisia muotoja epä-

virallisemmissäkin yhteyksissä. Toisaalta yhteyksissä, joissa preferoitu kielimuoto on epämuodollinen ja tuttavallinen, yleiskielessä vallalla oleva normi voidaan kokea jäykäksi ja sitä saatetaan karttaa. (Lappalainen 2010a: 280.)

Lappalainen (2010a) keskittyy tutkimuksessaan tietyn sosiaalisen verkoston jäsenten välisiin eroihin *hän/he-* ja *se/ne-*varianttien yleisyysuhteissa myös eri tilanteissa esiintyvään vaihteluun ja on nauhoittanut samoja informantteja haastattelussa ja kahvipöytäkeskustelussa. Hänen tutkimuksessaan kaikki informantit käyttävät haastattelutilanteessa enemmän *hän*-pronominia kuin kahvipöytäkeskustelussa. Niilläkin, joilla haastattelussa *hän* on yksinomainen variantti, esiintyy keskustelussa satunnaisia *se*-pronomineja. (Mts. 296–297.)

Tilanteisesta vaihtelusta kertoo se, että Kelan asiointikeskusteluissa suositaan *hän*-pronomineja. Työntekijät käyttävät niitä asiakkaita enemmän, ja puhelinkeskusteluissa niitä esiintyy useammin kuin kasvokkain tavattaessa. (Lappalainen 2010b: 5–6.) Lappalaisen (2010a) aineiston *hän*-pronomien suuri määrä Seppäsen (1998) aineistoon verrattuna saattaa selittyä osittain nauhoitustilanteiden erilaisuudella. Seppäsen (1998: 90) aineiston siinä osassa, joka on nauhoitettu muuta aineistoa aikaisemmin, jossa keskustelijat ovat vieraampia toisilleen ja jota ei ole nauhoitettu informanttien kotona vaan ravintolassa, esiintyy enemmän *hän*-pronomineja. Lappalaisen (2010a) aineisto puolestaan on nauhoitettu informanttien koti- ja perhepiiriin sijaan raamattupiiriin kokoontumisissa ja vaihtelevissa ympäristöissä (mts. 282, 296), jolloin on mahdollista, että informantit käyttävät niissä muodollisempaa rekisteriä kuin kotona perheensä parissa.

3.3.3. Sosiaalinen variaatio

Monissa aiemmissä tutkimuksissa on havaittu, että vanhemmat ihmiset käyttävät nuoria enemmän *hän-* ja *he-*pronomineja (mm. Lappalainen 2010a; Seppänen 1998; Paunonen 1995; Kurki ym. tulossa). Myös koulutustaustalla on Helsingin puhekielessä ainakin vielä 1980-luvulla ollut merkitystä (Paunonen 1995: 171). Paunosen (1995: 172) tutkimuksen helsinkiläisnuoret ovat yhtenäisen, vähän *hän*-pronominia käyttävä ryhmä. Lappalaisen (2010a: 287–288) aineistossa kuitenkin yksilölliset erot ovat ikäryhmien

sisällä suuria erityisesti aineiston nuorimmilla puhujilla eikä vaihtelulle löydy korrelaatiota koulutustaustasta. Yksiköllinen *hän* on huomattavasti yleisempi kuin pronominin monikkomuoto *he* (Paunonen 1995: 167; Lappalainen 2010a: 287–288).

Ylikahrin (1996: 183–184) aineisto koostuu keski-ikäisten avioparien suhteellisen epämuodollisista haastatteluista. Aineiston naiset käyttävät selvästi enemmän *hän*- ja *he*-pronomineja kuin miehet (Ylikahri 1996: 185). Samansuuntaisia havaintoja ovat tehneet myös Nuolijärvi (1986: 187), Mielikäinen (1988: 107) ja Paunonen (1995: 171). Ylikahri (1996: 185) arvelee, että hänen aineistossaan ero selittyy sillä, että naiset ylipäätään puhuvat enemmän ihmisistä ja miehet asioista. Tällaisen sukupuolten välisen eron onkin todettu olevan yleismaailmallinen (Macaulay 2004: 298). Mielikäinen (1988: 107) esittää, että miehillä on tapana ilmaista asiansa persoonattomammin. Aineistonsa *se*-pronomineja Ylikahri (1996: 185) ei ole erotellut niiden tarkoitteiden inhimillisyyden perusteella, mikä vaikeuttaa hänen tulostensa kvantitatiivista vertailua omaan aineistooni. Tässä tutkimuksessa en käsittele sukupuolten välisiä eroja työn rajallisuuden ja aineiston naispainotteisuuden takia.

3.4. Pronominit keskustelussa

Keskusteluntutkimuksessa on perinteisesti keskitytty tutkimaan vuorovaikutusta puhujan ja kuulijan, niin kutsuttujen puheaktipersonoien, välillä. Tällöin keskustelun kannalta relevantteina on pidetty vain ensimmäisen ja toisen persoonan pronomineja, joten kolmas persoona on jäänyt syrjään tutkimuksesta. Useamman läsnä olevan kuulijan erilaisia rooleja ei ole eroteltu, mikä on johtunut ainakin osittain siitä, että ei ole tutkittu aitoja, monenkeskisiä keskusteluja. (Seppänen 1998: 26–28.) Usean henkilön välisiä keskustelutilanteita tarkkaillut sosiologi Sacks nimittäin huomasi jo vuonna 1967, ettei läsnäolijaan viittaamaan käytetty kolmannen persoonan pronomini tarkoita, että häntä kohdeltaisiin keskustelusta ulkopuolisena. Sen sijaan kolmatta persoona käyttämällä säädellään keskustelun vuorottelua. (Sacks 1992: 573.)

Seppänen (1998: 28–29) ehdottaa, ettei viittauksen kohteen käsitteleminen läsnä- tai poissaolijana ole sillä tavalla selvärajainen ilmiö, että toisen persoonan puhuttelu kohtelisi kuulijaa läsnäolijana ja kolmannen persoonan käyttö poissaolijana. Nimittäin

monenkeskisessä keskustelussa myös kolmaspersoonaisien pronomien viittauskohteet voivat olla läsnä keskustelutilanteessa. Raja kulkee niin, että *tämä*, *tu* ja *hän* kohtelevat viittauksen kohdetta selvemmin läsnäolijana, *se* puolestaan poissa olevana tai kertomuksen maailmaan sijoittuvana.

Seppäsen (1998: 207–208) havaintojen mukaan läsnäolijaan viittaavan *tämä*-pronominin yleisin viittauskohde on keskustelussa aiemmin äänessä ollut puhuja. Tällöin *tämä*-pronominin käyttö jäsentää keskustelua siten, että sen viittauskohdetta kohdellaan keskustelun osallistujana ja vuoron vastaanottajana lähes yhtä keskeisenä kuin toisen persoonan pronominin viittauksen kohde olisi. *Tämä*-pronominin viittauskohde on siis lähellä puheaktipersonaa siinä mielessä, että se on lähellä toista persoonaa. Jos taas *hän* mielletään niin kutsutuksi toisen asteen puheaktipronomniksi kuten Seppänen (1998: 92) ja Laitinen (2005: 103–104) tekevät, on sen käyttö puolestaan lähempänä ensimmäistä persoonaa, puhujaa.

Tuo-pronomiinilla puolestaan viitataan keskustelun osallistujista sellaiseen, joka ei ole hetkeen ollut äänessä. Lisäksi sillä voidaan kohdistaa huomio meneillään olevaan toimintaan tai luoda niin kutsuttu tiimiytymistilanne, jossa viittauksen kohde asetetaan keskustelutilanteesta ikään kuin ulkopuolelle. (Seppänen 1998: 37, 208.) Sekä *tämä* että *tu* tuovat keskusteluun uuden aiheen tai näkökulman. *Se*-pronomini puolestaan jatkaa aiempaa keskustelua sekä korostaa viittauksen kohteen roolia kertomuksen maailmassa jättäen tämän roolin läsnä olevana keskustelun osallistujana vähemmälle huomiolle. *Tuo*-pronomini on kolmaspersoonaisista pronomineista deiktisin eli osoittavin. (Seppänen 1998: 208.)

Hän-pronominin käyttö on Seppäsen (1998: 208) aineistossa hajanaista eikä sille löydy yhtä selvää roolia keskustelun jäsentämisessä kuin muille kolmaspersoonaisille pronomineille. Hän arveleekin, että *hän*-pronominin valintaan vaikuttavat usein keskustelukontekstista irralliset syyt, kuten nauhoitusympäristö tai puhujien keskinäisen suhteen läheisyys tai etäisyys. Ainoa selvästi erottuva *hän*-pronominin käyttöyhteys on referentin näkökulmaan eläytyminen. (Seppänen 1998: 82; 208–209.) On huomattava, että Seppäsen aineistossa läsnäolijaan viittaavia *hän*-pronomineja esiintyy vain 11 kappaletta, mikä hankaloittaa pronominin erilaisten käyttöyhteyksien kartoittamista. Alasatakuntalaisessa aineistossa taas viitataan puhetilanteessa paikalla olevaan

henkilöön *hän-* tai *he-*pronominilla peräti 100 kertaa, joten uskon pystyväni tekemään aineistosta joitakin yleistäviä havaintoja.

Lappalainen (2010a) on kartoittanut sitä, mitkä viittauskohteen ominaisuudet voivat olla syynä *hän-*pronominin käytölle. *Hän-*pronominilla viitataan yleisimmin omaan puolisoon ja vanhempiin. Puheenaiheena olevan ihmisen ikä voi vaikuttaa, sillä vanhempiin viitataan *hän-*pronominilla yleisemmin kuin sisaruksiin. *Hän-*pronominia käytetään myös ystävistä ja niin kutsutuista institutionaalisista tuttavista, kuten papista tai opettajasta. (Lappalainen 2010a: 290–293.) Lappalaisen (2010a: 290–293) mukaan *hän-*pronominilla ilmaistaan positiivista asennetta viittauksen kohdetta kohtaan. Samansuuntaisia havaintoja, nimittäin että *hän-*viittauksella osoitetaan läheistä suhdetta, sympatiaa ja sääliä, on tehnyt Siitonenkin (2008: 94). Toisaalta satakuntalaisesta nykypuhekielestä on havaittu, että referenttiin, josta käytetään *hän-*pronominia, puhujalla on pikemminkin etäinen ja arvostava kuin läheinen suhde (Kurki ym. tulossa).

Tämän tutkimuksen lomakekyselyssä (ks. liite 2, erityisesti kohta 5) olen kysynyt vastaajilta, mitä pronominia he käyttävät erilaisista ihmisistä, mm. vanhuksista, pikkulapsista, läheisistä ystävistä ja arvostetuista, institutionaalisista henkilöistä. Vastauksista etsin vertailukohtia mm. Lappalaisen (2010a) ja Siitosen (2008) havaintoihin ja palaan niihin luvussa 6.4.2.

Laitinen (2005) esittää, että logoforisuus on *hän-*pronominin alkuperäinen ja ensisijainen funktio, josta sen muut käyttöyhteydet kuten eläytyvä, kohtelias ja vähättelevä käyttö voidaan johtaa. Siirtymä on tapahtunut varsinaisen puheen referoinnista ajatusten, aistihavaintojen, tunteiden ja aikeiden tulkitsemiseen ja sitä kautta on yleistynyt myös käyttö puhekyvyttömistä vuorovaikutuksen osallistujista: pikkulapsista, eläimistä ja toiminnallisista esineistä. (Laitinen 2005: 87.) *Hän-*pronominin funktio viittauskohteen näkökulman ottamisen ilmaisijana on vakiinnuttanut sen myös puhuttujen tarinoiden ja kertomuskirjallisuuden päähenkilöstä käytetyksi pronominiksi (mts. 93). Toisaalta logoforisesta käytöstä juontaa juurensa myös *hän-*pronominin eläytyvään sävyyn nähden aivan päinvastaiselta vaikuttava käyttö: epävarmuuden, vähättelyn ja ylenkatseen ilmaiseminen (mts. 96). Laitisen (1992: 271, 274; 2005: 103) mukaan logoforisessa funktiossaan *hän-* ja *he-*pronominit tulisi ajatella niin kutsutuiksi toisen asteen puheaktipronomineiksi, koska ne ensimmäisen ja toisen

persoonan pronominiin tapaan viittaavat puhetahtuman osallistajaan. Seppänen (1998: 92) yhtyy Laitisen (1992) ajatuksiin omien tutkimustulostensa pohjalta.

Ylikahri (1996) keskittyy erityisesti niin kutsuttuihin referoinnin laajentumiin eli tapauksiin, joissa *hän*-pronominiin käyttö voi selittyä toisen henkilön puheen tai ajatusten referoimisella, vaikka lause muodoltaan olisi välitöntä puhetta. Varsinaiseksi referaateiksi Ylikahri (1996: 186) luokittelee sellaiset lausumat, joita edeltää puhumista ilmaisevan verbin sisältävä johtolause. Siikaisissa on Ylikahrin (1996: 187) havaintojen mukaan yleistä, että varsinaisen logoforisen *hän*-pronominiin lisäksi myös referaatin johtolauseessa esiintyy *hän*. Pronominivalinnalla puhuja kenties vihjaa aloittavansa referaatin. Myös Lappalainen (2010a: 302–303) on huomannut *hän*-pronominiin käytön luovan tietyissä yhteyksissä referoinnin vaikutelmaa. Sovellan ajatusta referoinnin laajentumisesta tässä tutkimuksessa tarkasteltuihin ilmiöihin luvussa 7.3.

Raja johtolauseeseen ja referaatin alkamisen välillä voi olla epäselvä silloin, kun samalla verbillä kuvataan sekä puheaktia että itse puhetta (Ylikahri 1996: 187). Laitinen (2005: 88–89) toteaa, että logoforinen pronomini viittaa puhujan lisäksi usein myös henkilöön, jonka ajatukset, tunteet, aistihavainnot tai mielentilat ovat keskustelun kohteena, kuten lauseessa *Niin äiti sai kuulla missä **hänen** poikansa ovat* (esimerkki Laitiselta). Näin ollen on mahdollista, että samalla tavoin, kuin referoiva pronomini leviää johtolauseeseen, *hän*-pronomini siirtyy viittaamaan ajattelijaan ja kokijaan myös välittömässä puheessa. Siitonen (2008: 94) onkin havainnut, että *hän* esiintyy usein kognitiivista toimintaa ilmaisevien verbien yhteydessä ja eläimiin ja esineisiin viitatessa sellaisista tarkoitteista, jotka ylipäätään voidaan mieltää tarkoitushakuisiksi toimijoiksi (ks. myös Laitinen 2005: 91). Satakuntalaisesta nykykielestä onkin havaittu, että eräs *hän*-pronominiin esiintymisympäristö on keskustelutilanne, jossa puhuja käsittelee puheenaihetta *hän*-pronominiin viittauskohteen näkökulmasta (Kurki ym. tulossa). Omien tutkimustulosteni perusteella tällainen viittauskohteen näkökulman ottaminen ja tämän roolin korostaminen vaikuttaa tärkeältä tekijältä läsnäolijaan viittaavan *hän*-pronominiin valinnassa. Anneli Pajunen käyttää kaikista puheaktia, aistihavaintoa ja ajattelemista, päättelemistä ja käskemistä ilmaisevista verbeistä yhteisnimitystä mentaaliverbit. Hän on havainnut niiden käyttäytyvän syntaktisesti keskenään samankaltaisesti. (Pajunen 1988: 95.) Myös omassa aineistossani on tapauksia, joissa

läsnäolijaan viittaava *hän* esiintyy välittömässä puheessa muun muassa verbien *muistaa* ja *surra* subjektina. Näitä esiintymiä käsittelemme luvussa 6.1.

Valma Yli-Vakkuri (1989: 57) toteaa, että suomalaiselle keskustelukulttuurille on tyypillistä, että persoonan korostamista vältetään. Persoonapronominiviittauksen voi kiertää käyttämällä demonstratiivipronominia, passiivia tai nollapersoonaa (Yli-Vakkuri 1989: 57–59; Hakulinen 2001: 217). Pronominiviittauksen välttäminen olisi mielenkiintoinen tutkimuksen aihe, sillä aineistoni kyselytutkimuksen vastauksista käy ilmi, että osa ihmisistä kokee tietyissä tilanteissa hankalaksi valita sopivan kolmaspersoonaisen pronominin ja kertoo tietyissä tilanteissa mieluiten kiertävänsä pronomini- viittauksen (ks. luku 6.4.2) ja että pronominiinien sävystä voi puhujilla olla täysin ristiriitaisia käsityksiä (ks. luku 7.2). Tämän tutkimuksen laajuuteen ei kuitenkaan ole mahdollista mahduttaa pronomini- viittausten ohella nollapersoonan, passiivin ja substantiivi- viittausten tarkastelua.

4. AINEISTON ESITTELY

Aineistonani on 47 Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen osana kerättyä nauhoitusta Kokemäeltä, Harjavallasta ja Huittisista. Olen ottanut mukaan kaikki helmikuuhun 2011 mennessä näiltä paikkakunnilta hankkeeseen kerätyt nauhoitukset, yhteensä reilut 21 tuntia puhetta. Olen itse nauhoittanut aineistoni nauhoituksista 16. Aineistossa esiintyy kaiken kaikkiaan 5240 ihmiseen viittaavaa yksiköllistä tai monikollista kolmaspersoonaista pronominia. Niistä läsnäolijaan viittaavia on 252.

Aineistoni on litteroitu Satakuntalaisuus puheessa -hankkeessa määritellyllä yksinkertaistetulla puolikarkealla tarkekirjoituksella. Esimerkkikatkelmissa käytetyt litterointimerkit selitetään tiivistetysti liitteessä 1. Koska tutkimukseni käsittelee leksikaalisia eroja eri pronomien välillä, olen arvioinut variaationtutkimuksen käytännön mukaisen litteraation tämän tutkimuksen tarpeisiin riittäväksi. Variaationtutkimuksen ja keskusteluntutkimuksen litterointikäytäntöjen eroja olen käsitellyt luvussa 2.1. Kaikki esimerkkikatkelmissa yksityishenkilöihin viittaavat nimet on muutettu.

4.1. Informantit

Informantteja on 47 kuten erillisiä nauhoituksiakin, mutta koska nauhoituksista 16:ssa läsnä on useampi ihminen, en viittaa tässä työssä nauhoitusten numeroihin, vaan olen antanut informanteille henkilökohtaiset tunnisteet. Ko-alkuinen tunniste tarkoittaa Kokemäellä asuvaa, Ha Harjavallassa asuvaa ja Hu Huittisissa asuvaa. Kunkin paikkakunnan informantit on numeroitu vanhimmasta nuorimpaan siten, että esimerkiksi Ha2 on toiseksi vanhin harjavaltalainen informantti. Informantin tunnisteeseen perään on merkitty sukupuoli ja syntymävuosi sulkumerkkeihin siten, että esimerkiksi merkintä (n82) tarkoittaa naista, joka on syntynyt vuonna 1982. Joukossa on muutamia paikkakunnalta toiselle muuttaneita, joille olen antanut tunnisteet sen paikkakunnan mukaan, missä he ovat asuneet suurimman osan elämästään. Esimerkiksi Ko6(n34) on syntynyt Helsingissä ja Hu3(n59) Vammalassa, ja Ha11(n84) asuu tätä nykyä Turussa.

En ole ottanut pronomineja laskiessani huomioon nauhoittajien repliikkejä, vaikka kerääjät ovatkin syntyperäisiä paikkakuntalaisia ja keskustelu monilla nauhoilla vapaa-

muotoista vuoropuhelua, johon nauhoittajakin osallistuu. Kaikilla nauhoittajilla on kieli-
tieteellinen koulutus, joten uskon heidän kiinnostävän puheeseensa informanteja
enemmän huomiota ja olevan siten ongelmallisia tutkimuskohteita.

Informanttien jakauma on paikkakunnittain epätasainen sikäli, että Kokemäeltä on
peräti 27 informanttia ja Huittisista vain 6. Kokemäki kuitenkin sijaitsee Harjavallan ja
Huittisten välissä ja on myös siten tutkimukseni ydinaluetta. Ikäjakaumakin on
epätasainen ja painottuu nuoriin puhujiin. Toisaalta vanhemmilta on informanttia
kohden minuuttimääräisesti enemmän aineistoa kuin nuoremmilta. Taulukossa 1 on
esitetty informanttien jakauma ikäryhmän, paikkakunnan ja sukupuolen mukaan
jaoteltuna.

TAULUKKO 1. Informantit ikäryhmän, paikkakunnan ja sukupuolen mukaan.

synt.	informanttien asuinpaikka						yht.
	Kokemäki		Harjavalta		Huittinen		
	miehiä	naisia	miehiä	naisia	miehiä	naisia	
90-l.	5	3					nuoria 23
80-l.	3	4		5	2		
70-l.						1	
60-l.	1	4		1			keski-ikäisiä 13
50-l.	1		2	1		3	
40-l.				2			vanhoja 9
30-l.	2	1	1	1			
20-l.		3		1			
yht.	12	15	3	11	2	4	kaikkiaan 47
	27		14		6		

4.2. Lomakekysely

Tutkimusaineistonani on nauhoitusten lisäksi kysely, joka on toteutettu osaksi informanteille postitse lähetetyillä tai henkilökohtaisesti annetuilla lomakkeilla, osaksi Internetissä Webropol-ohjelmalla. Olen kartoittanut kyselyllä vastaajien käsityksiä siitä, miten he käyttävät kolmaspersoonaisia pronomineja ja millaisia sävyeroja niihin heidän mielestään liittyy. Käytetty kysely on nähtävissä tutkimuksen liitteenä 2.

Chambersin mukaan postitse kerättävä lomakekysely on tehokas ja toimiva aineiston hankintatapa. Hän on havainnut, että täytettyinä palautettujen lomakkeitten määrää lisää se, että informantit saavat ne tutulta ihmiseltä. Myös se, että vastauksia käsitellään luottamuksellisesti, on tärkeää rehellisten vastausten saamiseksi. (Chambers 1994: 38–39.) Omakin havaintoni tämän tutkimuksen kyselyn osalta on, että varmimmin ovat vastanneet ne, joille olen antanut kyselylomakkeen henkilökohtaisesti. Uskoisin kuitenkin, että sosiaalisessa mediassa luonnollisten verkostojen kautta levitetty Internet-lomake voi olla jopa postitettavia kyselyjä tehokkaampi ja ainakin vaivattomampi keruutapa.

Kyselylomakkeen on täyttänyt 27 satakuntalaista, joista 18 on Huittisten, Kokemäen tai Harjavallan alueelta ja heistä 10 samoja, joiden puhetta on myös nauhoitettu⁵. Muut satakuntalaiset ovat enimmäkseen Porin seudulta. Verrokkiryhmänä kyselyyn on vastannut 12 informanttia muualta Suomesta: kaksi lounaismurteiden, seitsemän hämäläismurteiden ja kolme pohjalaismurteiden alueelta. Koska kysely on toteutettu omassa tuttavapiirissäni, vastaajien ikäjakauma painottuu nuoriin ihmisiin. Naiset ovat olleet miehiä innokkaampia vastaamaan vapaaehtoiseen kyselyyn. Muutamalla vastaajalla on kielitieteellinen koulutus, joten voidaan olettaa, että heillä on paremmat valmiudet arvioida kielenkäyttöään muita todenmukaisemmin. Taustatiedot kyselyn vastaajista (sukupuoli, syntymäaika ja pitkäaikaisin asuinpaikka) ovat nähtävissä liitteenä 3.

Kyselyn tavoitteena on selvittää, millaisiin tilanteisiin vastaajat mieltävät *hän*-pronominin kuuluvan ja mitkä puheenaiheena olevan ihmisen ominaisuudet voivat vaikuttaa pronominin valintaan. Kysymyksissä tällaisina mahdollisesti vaikuttavina

⁵ Nauhoituksilla puhuvat informantit Ha2(n30), Ha4(n41), Ha5(n44), Hu1(n57), Hu3(n59), Ha9(n60), Hu4(n79), Ha10(n82), Ha11(n84) ja Ha14(n86) ovat siis täyttäneet kyselylomakkeen.

ominaisuuksina on mainittu muun muassa puheena olevan ihmisen ikä, asema ja puhujan suhtautuminen häneen tai hänen mielipiteisiinsä (ks. liite 2, kohta 5). Lisäksi on esitetty kaksi lyhyttä esimerkkikatkelmaa (ks. liite 2, kohdat 6 ja 7), joiden osalta vastaajan on toivottu pohdiskelevan, miten pronominin valinta vaikuttaa lausuman sävyyn. Kyselylomakkeen esimerkkikatkelmat on muokattu aidoista, tutkimusalueelta kotoisin olevan ihmisen käyttämistä lausahduksista. Alkuperäisissä keskusteluissa kummassakin tapauksessa on käytetty *hän*-pronominia.

Koska osalta informantteja on saatu kerättyä sekä nauhoitettua puhetta että vastaukset kyselyyn, on mahdollista tarkastella, kuinka hyvin he pystyvät arvioimaan omaa pronominin käyttöään vertaamalla kyselyssä annettuja vastauksia todelliseen, nauhoituksista havaittavaan tilanteeseen. Aikaisemmissa tutkimuksissa on havaittu, että yksittäisen kielenpiirteen tiedostaminen ja tunnistaminen on muille kuin lingvisteille usein vaikeaa (Milroy–Gordon 2003: 54; Palander–Nupponen 2005: 26). Tietoisuus kielen piirteistä on jatkumo, jossa persoonapronominit kuitenkin sijoittuvat helposti käsiteltäviin eli sellaisiin piirteisiin, joista ei-lingvistitkin saavat helposti aikaan keskustelua. Ne tiedostetaan siis muita kielenpiirteitä paremmin etenkin, jos pronomien välillä on eroja muodollisuuden asteessa. (Niedzielski–Preston 2003: 10–11.) Suomessa pronomien vaihtelun tiedostamista on tutkittu Itä-Suomen puhekielestä (Alpia 2005: 99, 108–111; Palander–Nupponen 2005: 30–31, 34–35). Itämurteissa kuitenkin persoonapronomien yleispuhekielestä poikkeavat murremuodot kuten *mie* ja *sie* voivat vaikuttaa piirteen tiedostamiseen (Palander–Nupponen 2005: 31, 50).

Sen, miten informantit arvioivat omaa kielenkäyttöään, voidaan tulkita kertovan siitä, kuinka nämä haluaisivat puhua ja millä piirteillä on prestiisiä (Lappalainen 2010a: 311). Myös Lappalainen (2010a) on teettänyt nauhoittamallaan informanteilla lomaketutkimuksen heidän *hän*- ja *se*-pronomien käytöstään. Lappalaisen informanteista suurin osa arvioi käyttävänsä *hän*-pronominia vähemmän kuin he todellisessa nauhoitustilanteessa käyttävät. Tästä Lappalainen päättelee, että informanttien *hän*-pronominin käyttö ei johdu tietoisesta pyrkimyksestä siihen. (Lappalainen 2010a: 310–314.)

4.3. Murrehaastattelu aineistona

Sosiolingvistiikan perinteinen aineiston keruutapa on haastattelu, koska niin on mahdollista kerätä kvantitatiivisen analyysin vaatima määrä vertailukelpoista aineistoa. Haastattelujen ongelmana on, että niistä ei ilmene tilanteinen variaatio ja että kieli on tiettyjen piirteiden osalta yksipuolista. Esimerkiksi luonnollista vuorottelua on vaikea havaita haastattelulle tyypillisen kysymys–vastaus-rakenteen takia. (Milroy–Gordon 2003: 57, 61–62; Lappalainen 2004: 16.)

Vapaan keskustelun piirteiksi mainitaan muun muassa se, että keskustelun pituutta tai vuorojen suhteellista jakautumista ei ole määrätty ennalta (Hakulinen 1998: 35). Institutionaalisten keskustelujen, joihin haastattelukin tyyppinä kuuluu, tunnuspiirteiksi taas mainitaan se, että vuorot ovat selvärajaisempia ja moniosaisempia kuin vapaassa keskustelussa (Hakulinen 1998: 54). Murreaineistoa kerätessä on asetettu vähimmäis-tavoiteaika, kuinka paljon kultakin informantilta nauhoitetaan puhetta, jolloin keskustelun pituus on määrätty. Esimerkiksi Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen, johon oma aineistoni kuuluu, ohjeissa mainitaan tavoitteeksi nauhoittaa kultakin informantilta vähintään tunti puhetta, nuorimmilta riittää puolikin tuntia. Nykyään haastattelijoin ei enää ohjeisteta pysymään nauhoitustilanteessa mahdollisimman hiljaa, mutta käytäntönä on kuitenkin antaa informantin puhua, jos tällä riittää kerrottavaa. Nauhoituksen aiheiksi ehdotetut asiat liittyvät informantin elämään, eivät haastattelijan, ja informantitkin usein asennoituvat siten, että heidän kuuluu kertoa ja muistella pitkästikin. On siis todennäköistä, että vuorot jakautuvat suhteessa siten, että informantti on äänessä selvästi suuremman osan nauhoituksesta kuin haastattelijaa.

Toisaalta on todettu, että haastattelu on puhetilanteena luultua vapaamuotoisempi ja vanhoissakin murrenauhoituksissa on huomattavan paljon vapaata, luontevaa kerrontaa ja keskustelua. Tilanteiden jaottelu muodollisiin ja epämuodollisiin onkin häilyvä, koska tilanteet ovat muuttuvia ja niissä on sisäistä, eri puhetoimintoihin liittyvää variaatiota. (Kurki 2005: 65; Nuolijärvi 2010: 425.) Alasatakuntalaisessa aineistossakin yksittäisen nauhoituksen sisällä keskustelu voi muuttua useaan otteeseen haastattelu-maisesta kysymys–vastaus-rakenteesta spontaaniksi keskusteluksi ja takaisin.

Nauhoitustilanteessa vaikuttavat useat, myös kielenulkoiset seikat, joista moniin ei pysty vaikuttamaan. Vuorovaikutukseen vaikuttavat esimerkiksi sekä nauhoittajan että nauhoitettavan ikä, sukupuoli, pukeutuminen, käytös ja etenkin kielentutkimuksessa puhetapa. (Suojanen 1996: 12.) Osallistuvan havainnoinnin ja erityisesti nauhoittamisen ongelmana on niin kutsuttu havainnoijan paradoksi: jo nauhoittajan ja nauhurin läsnäolo tekee tilanteesta epäluonnollisen (Milroy–Gordon 2003: 49). Kun informantti tietää tulewansa nauhoitetuksi, hän alkaa kiinnittää huomiota puheeseensa. On havaittu, että informantit unohtavat nauhurin läsnäolon esimerkiksi puhuessaan tunteita herättävistä asioista. Lisäksi tilannetta rentouttaa, jos nauhoittaja kuuluu samaan yhteisöön. (Kurki 2005: 63–64.)

Omassa aineistossani nauhoittajat ovat usein olleet informanteille ennestään tuttuja, jopa perheenjäseniä. Myös niissä tapauksissa, joissa nauhoittaja ei henkilökohtaisesti tunne informanttia ennestään, tilannetta tuntuu vapauttavan se, että nauhoittaja on samalta paikkakunnalta tai lähialueelta, ja se, että nauhoittajalla ja informantilla on yhteisiä tuttavuuksia. Pienillä maalaispaikkakunnilla nauhoittajasta tuntuu tekevän eräänlaisen sisäryhmäläisen se, että informantit tietävät esimerkiksi, kenelle hän on sukua ja missä kylässä elänyt lapsuutensa (vrt. Vaattovaara 2009: 51). On havaittu myös, että hiljaisuus ja ujous nauhoittajan luonteenpiirteinä eivät ole haitta, vaan tilanne voi olla päinvastainen: informantit eivät koe hiljaista nauhoittajaa hyökkääväksi vaan saavat tilaa kertoa asioistaan avoimesti (Feagin 2004: 21–22). Nähdäkseni myös nauhoittajan ikä vaikuttaa aineistoni nauhoituksiin, sillä uskoisin, että vasta opiskelemaan nuoreen suhtaudutaan rennommin kuin vaikkapa jo mainetta keränneeseen tutkijaan.

Nauhoituksista tuntuu tekevän kaavamaisista haastattelusta keskustelumaisempia se, että läsnä on useampi kuin yksi informantti. Luultavasti tähän vaikuttavat samat seikat, jotka erottavat kahden- ja monenkeskisiä keskusteluita yleensäkin. Anne-Marie Londen toteaa, että koska kahdenkeskisessä keskustelussa puhutaan vuorotellen, olennaista ei ole se, kuka puhuu seuraavaksi vaan se, milloin vuoro vaihtuu. Silloin, kun keskustelijoita on kolme tai useampia, vuoroista voi tulla kilpailua ja kulloinkin äänessä olevan puhujan on otettava käyttöön keinoja, joilla seuraavan vuoron voi osoittaa tietylle keskustelijalle. (Londen 1995: 57–58.)

Osa nauhoituksista, esimerkiksi itse tallentamani nauhoitukset Sapu-187 ja -188, eivät oikeastaan muistuta haastattelua lainkaan, vaan ovat luonnollisia kyläilykeskusteluja, jotka olisivat tapahtuneet ilman nauhoitustakin. Myös automatkalla tallennetut keskustelut Sapu-153 ja -154 sekä lautapeliä pelattaessa nauhoitettu Sapu-155 ovat varsin luontevia tilanteita. Toki näissäkin nauhoituksissa informantit aika ajoin muistavat nauhurin tallentavan heidän puhettaan ja kommentoivat sitä, mutta havaintojeni perusteella se ei vaikuta jäykistävästi keskusteluun.

Kurki (2005: 65–66) ei käytä haastattelu-nimitystä, koska se luo ennakko-odotuksia kaavamaisista kysymyksiksi ja vastauksiksi jäsenyvistä nauhoituksista, jollaisia monet murteentutkimuksen aineistona käytettävät nauhoitukset eivät kuitenkaan ole. Useimmiten nauhoittajan ja informantin välinen puhetilanne on kuitenkin järjestetty nimenomaan nauhoitusta varten, joten se ei ole täysin luonnollinenkaan keskustelu. Itse pyrin Kurjen (2005) tavoin kutsumaan aineistoani neutraalisti nauhoituksiksi.

5. KVANTITATIIVISTA TARKASTELUA ALASATAKUNTALAISEN AINEISTON KOLMASPERSONAISISTA PRONOMINEISTA

Tässä luvussa tarkastelen, kuinka paljon alasatakuntalaisessa aineistossa esiintyy ihmisviitteistä *hän*-pronominia ylipäätään (luku 5.1.1) ja suhteessa muihin henkilöistä käytettäviin kolmaspersoonaisiin pronomineihin (luku 5.1.2). Havainnollistan pronomien määriä sekä yksittäisillä informanteilla että koko aineistossa taulukoin ja kuvioin ja vertaan pronomien esiintymistiheyttä aiemmin havaittuun (luku 5.1.3). Tutkin, kuinka hyvin informanttien itsearviot pronomien käytöstään osuvat yksin nauhoitetuissa tilanteissa esiintyvien pronomimäärien kanssa (luku 5.2.). Lasken, kuinka suuri osa *hän*-pronomineista esiintyy selvästi logoforisissa asemissa (luku 5.3) ja miten pronomien suhteellinen määrä muuttuu, kun otetaan huomioon vain läsnä-olijaan viittaavat pronominit (luku 5.4).

5.1. *Hän*- ja *he*-pronominit suhteessa demonstratiiveihin

5.1.1. *Hän*- ja *he*-viittausten absoluuttinen määrä eri puhujilla

Taulukossa 2 on esitetty ihmisviitteisten⁶ *hän*- ja *he*-pronomien yhteenlaskettu määrä niillä puhujilla, joilla niitä ylipäätään esiintyy. Nimittäin kaikkiaan 47 informantista 12 ei nauhoitetuissa tilanteissa käytä lainkaan *hän*- ja *he*-pronomineja.⁷ He ovat enimmäkseen aineiston nuorimpia informantteja, ja monilta heistä on aineistossa puhetta vain puolisen tuntia. Heillä esiintyy ihmisiin viittaavia kolmaspersoonaisia pronomineja kaikkiaan varsinkin vähän, esimerkiksi informanteilla Ko7(m88) ja Ko24(n96) on kummallakin koko nauhoituksessa niitä vain seitsemän kappaletta.

⁶ Ihmisiin viittaavien pronomien lisäksi aineistoni nauhoituksissa Sapu-156 ja -167 esiintyy eläimiin viittaavia ja nauhoituksissa Sapu-187 ja -188 elottomiin esineisiin viittaavia *hän*- ja *he*-pronomineja. Niitä en kuitenkaan käsittele tässä tutkimuksessa.

⁷ Nämä 12 ovat informantit Ko8(n60), Ha11(n84), Ha13(n85), Ko17(m88), Ko18(m89), Ko20(n94), Ko21(m95), Ko23(m96), Ko24(n96), Ko25(m98), Ko26(n99) ja Ko27(m99).

TAULUKKO 2. Puhujakohtainen erittely ihmisviitteisten *hän*- ja *he*-pronominien määristä ja viittauksen tyypistä niillä aineiston puhujilla, jotka niitä käyttävät. Läsnaolijaan viittaavien pronominien sarake on tyhjä, mikäli nauhoitettu keskustelu on kahdenvälinen.

puhujaja	selvästi logoforisia	läsnaolijaan välittömässä puheessa	poissaolijaan välittömässä puheessa	<i>hän</i> ja <i>he</i> yhteensä
Ko1(n26)	2	-	30	32
Ha1(n28)	7	1	96	104
Ko2(n28)	0	-	12	12
Ko3(n29)	50	22	24	96
Ha2(n30)	3	1	62	66
Ko4(m32)	2	0	7	9
Ko5(m33)	2	-	12	14
Ko6(n34)	5	2	1	8
Ha3(m36)	0	0	5	5
Ha4(n41)	0	5	84	89
Ha5(n44)	2	0	24	26
Ha6(m50)	12	-	24	36
Ko7(m56)	1	-	1	2
Hu1(n57)	13	25	11	49
Hu2(n57)	2	0	1	3
Ha7(m58)	0	2	15	17
Ha8(n59)	3	2	12	17
Hu3(n59)	17	28	19	64
Ha9(n60)	0	6	25	31
Ko9(n61)	2	-	2	4
Ko10(m63)	1	-	0	1
Ko11(n63)	1	-	22	23
Ko12(n63)	8	-	12	20
Hu4(n79)	1	0	0	1
Ha10(n82)	3	0	3	6
Ko13(n82)	0	-	8	8
Ko14(n83)	9	0	58	67
Hu5(m84)	2	0	0	2
Hu6(m84)	3	1	0	4
Ha12(n85)	6	2	12	20
Ha14(n86)	3	3	2	8
Ko15(m86)	0	-	1	1
Ko16(n86)	0	-	11	11
Ko19(n89)	1	0	3	4
Ko22(m95)	0	0	1	1
yhteensä	161	100	600	861

Läsnäolijaan viittaavien pronomien sarake (ks. taulukko 2) on jätetty tyhjäksi, mikäli nauhoitustilanteessa paikalla on ainoastaan nauhoittaja ja yksi informantti, jolloin läsnäolijaan viittaavien kolmaspersoonaisen pronomien esiintyminen ei ole odotuksenmukaista. Jos taas nauhoitustilanteessa on ollut paikalla useampia ihmisiä mutta informantti ei viittaa heihin *hän-* tai *he-*pronomilla, läsnäolijaan viittaavien sarakkeessa on numero 0.

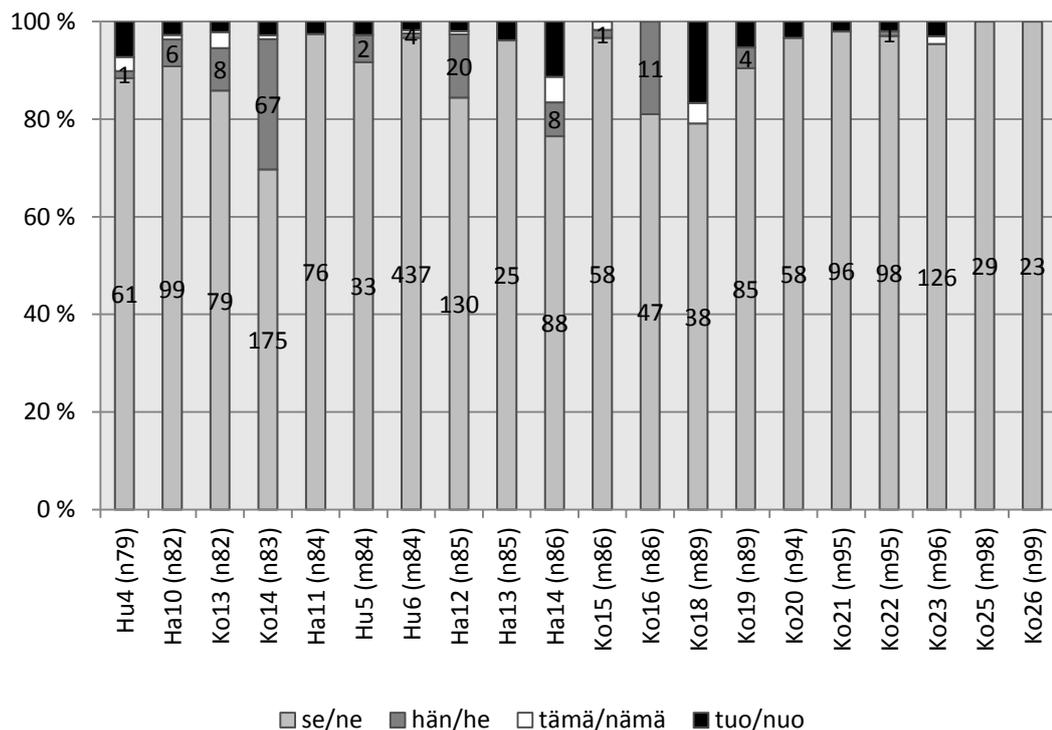
Hän- ja *he-*pronomien absoluuttinen määrä ei vielä kerro paljoakaan kolmannen persoonan henkilöviittausten käytöstä, sillä pronomien kokonaismäärä vaihtelee huomattavasti jo sen mukaan, kuinka paljon yksittäinen informantti on monenkeskisessä keskustelussa äänessä. Osaa informanteista on nauhoitettu useamman kerran, jolloin on mahdollista pohtia, mikä nauhoitustilanteessa vaikuttaa pronomien määrään. Esimerkiksi informantilla Hu3 esiintyy nauhoituksessa Sapu-164 vain 9 *hän-* ja *he-*pronomia, mutta nauhoituksessa Sapu-187 hänellä on niitä peräti 34. Ero selittyy yksinkertaisesti sillä, että jälkimmäisellä nauhoituskerralla Hu3 puuttuu keskusteluun huomattavasti edellistä useammin.

Myös puheenaihe vaikuttaa pronomien määrään. Esimerkiksi informantilla Ko3 on nauhoituksessa Sapu-164 logoforisia pronomineja selvästi enemmän kuin läsnäolijaan viittaavia, mutta Sapu-187:ssä puolestaan läsnäolijaan viittaavia on enemmän kuin logoforisia. Tätä eroa selittää se, että nauhoituksen Sapu-164 puheenaiheena ovat pääasiassa Ko3:n vuosikymmenten takaiset nuoruusmuistot, kun taas Sapu-187:ssä puhutaan lähihistorian tapahtumista, joihin myös Ko3:a nuoremmat läsnäolijat ovat osallistuneet, jolloin on luonnollista puhua heistä. Puheenaiheen merkittävyyden eri pronomien esiintymistiheyden kannalta on todennut myös Ylikahri (1996: 186).

5.1.2. Kolmaspersoonaisen pronomien jakauma ikäryhmittäin

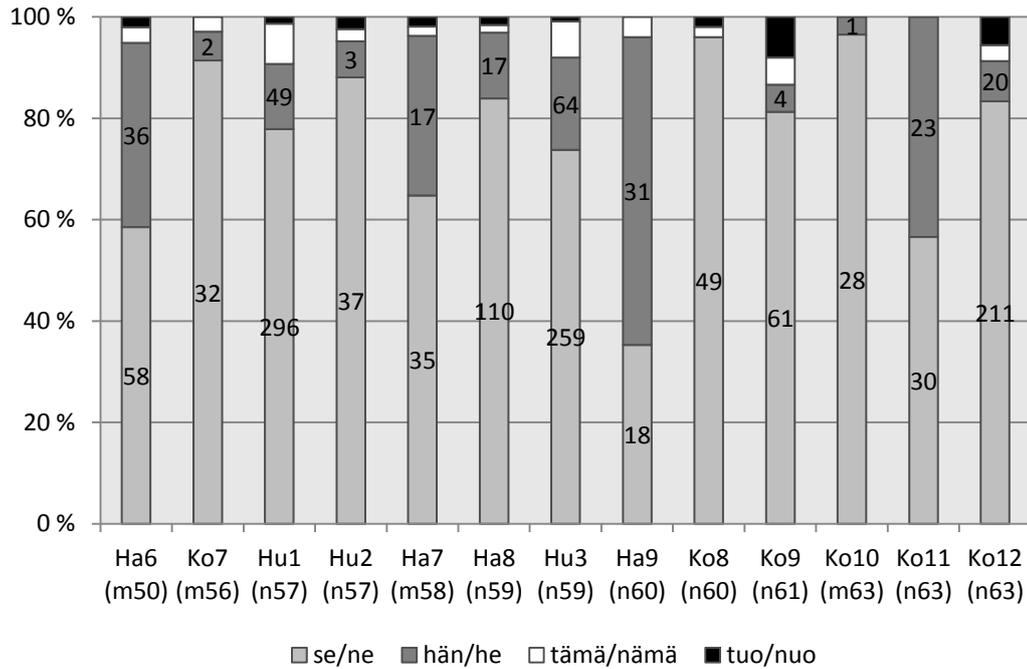
Alasatakuntalaisessa aineistossa informanttikohtainen kaikkien ihmisiin viittaavien kolmaspersoonaisen pronomien määrä vaihtelee puhujilla alle kymmenestä yli kuuteensataan. Näin ollen pronomien käytön jakautumista eri puhujilla havainnollistaa absoluuttisia lukumääriä paremmin esitystapa, jossa *hän-* ja *he-*pronomien määrä on suhteutettu *tämä-*, *tuo-* ja *se-*pronomien määrään.

Olen jakanut seuraavissa kuvioissa informantit nuoriin (syntyneet vuosina 1979–1999, kuvio 1), keski-ikäisiin (syntyneet vuosina 1950–1964, kuvio 2) ja vanhoihin (syntyneet vuosina 1926–1944, kuvio 3). Näihin kuvioihin olen ottanut mukaan myös ne informantit, joilla ei nauhoiteaineistossa esiinny *hän-* ja *he-*pronominia lainkaan. Kuvioissa on laskettu yhteen saman puhujan eri nauhoituskerroilla käyttämät pronominin. Informantit, joilla esiintyy aineistossa kaikkiaan melko vähän (alle 20) ihmisiin viittaavia kolmaspersoonaisia pronominia, olen jättänyt kuvioista pois.⁸ Jotta kuvioista kävisi ilmi myös pronominien puhujakohtaisten kokonaismäärien suuri vaihtelu, olen merkinnyt pylväisiin näkyviin *hän/he-* ja *se/ne-*pronominien määrät. *Tämä/nämä-* ja *tuo/nuo-*pronominien määrät olen jättänyt merkitsemättä säilyttääkseni kuviot luettavina.

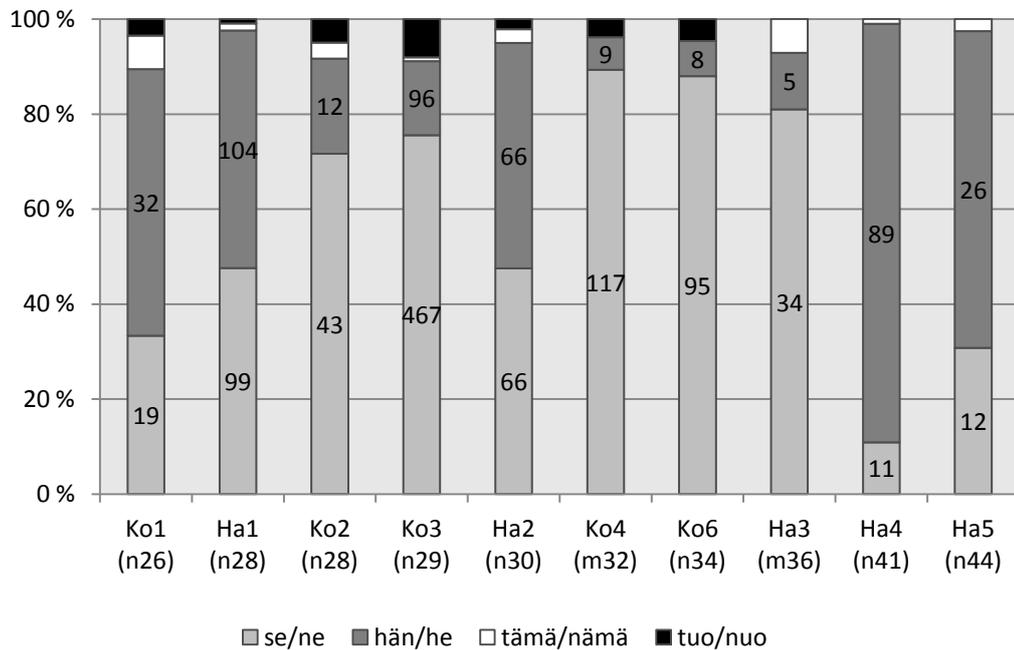

KUVIO 1. *Se/ne*, *hän/he*, *tämä/nämä* ja *tuo/nuo* nuorilla puhujilla. Esiintymien määrä eri puhujilla vaihtelee välillä 23–452, yhteensä 2085 esiintymää.

⁸ Tämän kriteerin perusteella kuvioista puuttuvat informantit Ko5(m33), Ko17(m88), Ko24(n96) ja Ko27(m99).

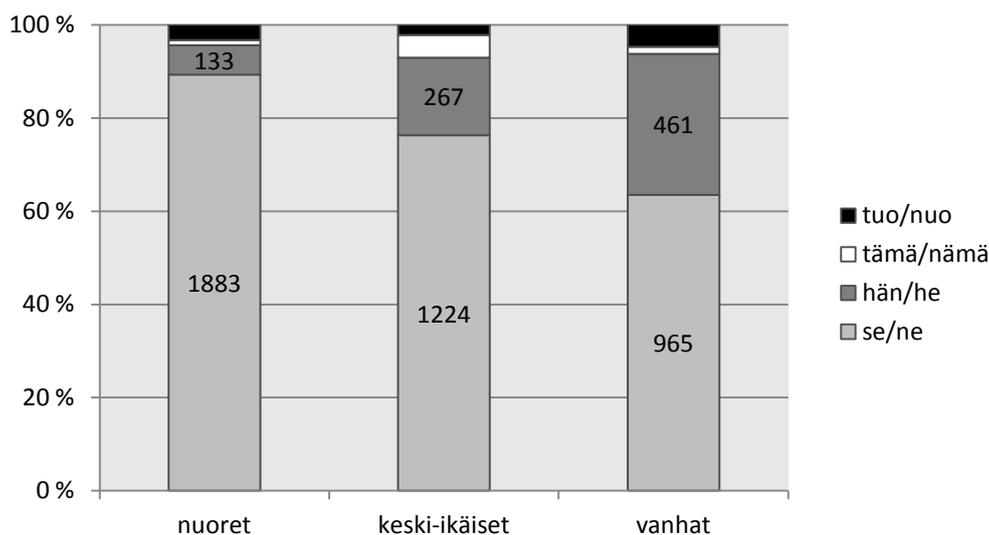
KUVIO 2. *Se/ne, hän/he, tämä/nämä* ja *tuo/nuo* keski-ikäisillä puhujilla. Esiintymien määrä eri puhujilla vaihtelee välillä 29–380, yhteensä 1604 esiintymää.

KUVIO 3. *Se/ne, hän/he, tämä/nämä* ja *tuo/nuo* vanhoilla puhujilla. Esiintymien määrä eri puhujilla vaihtelee välillä 39–618, yhteensä 1503 esiintymää.

Kuvioista 1–3 käy ilmi, että kaikissa ikäryhmissä esiintyy paljon vaihtelua yksittäisten informanttien välillä. Nuorten ryhmästä kaikilla *se-* ja *ne-*pronominit ovat kuitenkin selvänä enemmistönä, kun taas vanhoista puhujista puolella ryhmästä niiden osuus jää alle 50 prosentin. Nuorista moni ei käytä *hän-* ja *he-*pronomineja nauhoitetussa puhetilanteessa lainkaan. Keski-ikäisillä ja vanhoilla *hän-* ja *he-*pronomineja esiintyy informanttia Ko8 lukuun ottamatta kaikilla. Kenelläkään *hän-* ja *he-*pronominit eivät ole yksinomaisia ihmisiin viittaavia pronomineja, vaan jokaisella informantilla esiintyy nauhoitustilanteessa ihmisviitteisiä *se-* ja *ne-*pronomineja ja useimmilla myös *tämä-*, *nämä-*, *tuo-* ja *nuo-*pronomineja.

Ihmisiin viittaavien kolmaspersoonaisen pronomien käyttöjakaumassa näyttäisi aineistoni perusteella olevan eroja ikäryhmien välillä. Havainnollistaakseni näitä eroja olen laskenut kunkin ikäryhmän informanttien pronominesiintymät yhteen ja esitän ryhmien tulokset kokonaisuutena kuviossa 4. Kuviossa 4 esitettäviin lukumääriin on laskettu myös niiden informanttien pronominesiintymät, jotka on jätetty pois edellä esitetyistä kuvioista 1, 2 ja 3. Kuvio 4 osoittaa, että vähiten *hän-* ja *he-*pronomineja käyttävät nuoret puhujat ja eniten vanhat. Keski-ikäiset sijoittuvat nuorten ja vanhojen väliin. Tämä tulos on hypoteesini mukainen ja aiemmissa tutkimuksissa tehtyjen havaintojen kanssa yhtenevä (ks. seuraava luku).

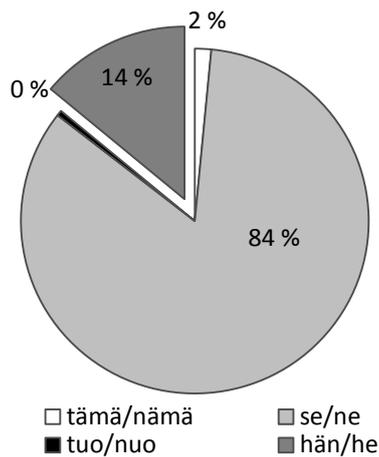

KUVIO 4. *Se/ne, hän/he, tämä/nämä ja tuo/nuo* nuorilla, keski-ikäisillä ja vanhoilla puhujilla. Nuorilla esiintymiä on 2108, keski-ikäisillä 1604 ja vanhoilla 1520; kaikkiaan siis 5232.

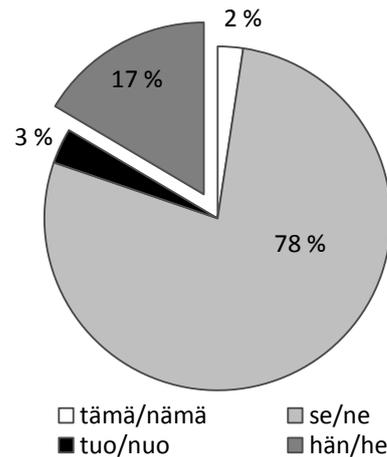
5.1.3. *Hän-* ja *he-*viittausten määrä alasatakuntalaisilla verrattuna aikaisempaan tutkimukseen

Edellä luvussa 5.1.2 esitetty havainto siitä, että nuoret puhujat käyttävät vähiten *hän-* ja *he-*pronomineja ja vanhat eniten, on linjassa aikaisemman tutkimuksen kanssa. Myös edellä (kuviot 1–3) ilmenevien kaltaisia suuria yksilöiden välisiä eroja on todettu aiemmissa tutkimuksissa (Paunonen 1995: 172; Lappalainen 2010a: 287–288). Lappalaisen (2010a: 287–288) aineistossa vanhemmat ihmiset käyttävät nuoria enemmän *hän-*pronominia, ja myös Eeva-Leena Seppänen (1998: 29) on havainnut, että *hän-* ja *he-*pronomineja esiintyy hänen aineistonsa nauhoituksista vähiten siinä tallenteessa, jonka puhujista kaikki ovat alle 30-vuotiaita. Myös Paunosen (1995: 171–172) Helsingin puhekieltä koskevassa tutkimuksessa ikä ja *hän-*pronominin yleisyys korreloivat.

Olen koonnut Seppäsen (1998: 16–17) aineistonsa pronomineista esittämät määrät kuvioksi 5 havainnollistaakseni, kuinka alasatakuntalaisen aineiston pronominin suhteellinen jakauma vertautuu hänen tutkimuksensa pronominiinmääriin. Kuviossa 6 esitän vastaavat tiedot omasta aineistostani. Laskentatavaltaan kuvion 5 pronominit ovat vertailukelpoisia oman aineistoni pronominiinmäärien kanssa, sillä yksikölliset ja monikolliset pronominit on laskettu yhteen ja demonstratiivipronomineista on otettu mukaan vain yksinään esiintyvät muodot. Ainoa erottava tekijä laskentatavassa on, että Seppänen (1998: 18) laskee vasemmalle lohjenneen pronominin substantiivilausekkeen osaksi, mikäli sitä ei toisteta. Itse olen luokitellut ne yksinään esiintyviksi. Vasemmalle lohjennut pronomini esiintyy esimerkiksi lauseessa *tolla ei muuten o', Penalla* (Sapua 188). Näitä tapauksia on havaintojeni mukaan aineistossa melko vähän, mutta koska vasemmalle lohjenneet pronominit ovat usein *tuo-*pronomineja, saattaa luokittelutavan ero osaltaan selittää alasatakuntalaisen aineiston (kuvio 6) hieman Seppäsen aineistoa (kuvio 5) runsaampaa *tuo/nuo-*pronominin osuutta.

KUVIO 5. Kaikki Seppäsen (1998: 16–17) aineistossa yksinään esiintyvät henkilöviitteiset kolmaspersoonaiset pronominit. Esiintymiä yhteensä 1267.

KUVIO 6. Kaikki alasatakuntalaisessa aineistossa yksinään esiintyvät henkilöviitteiset kolmaspersoonaiset pronominit. Esiintymiä yhteensä 5240.

Kuviot 5 ja 6 havainnollistavat, että erot Seppäsen (1998: 16–17) aineiston ja omien alasatakuntalaisten informanttieni välillä eivät ole suuria. Alasatakuntalaisessa aineistossa *se-* ja *ne-*pronomineja esiintyy hieman vähemmän suhteessa muihin kolmaspersoonaisiin pronomineihin ja vastaavasti *hän/he-* ja *tuo/nuo-*pronomineja on enemmän. Erot ovat kuitenkin vain muutamia prosenttiyksiköjä.

Lappalaisen (2010a) tutkimustuloksiin vertailu on vaikeampaa, sillä aineistostani lasketut pronomini määrät eivät ole laskentatavaltaan täysin vertailukelpoisia hänen esittämiensä määrien kanssa. Lappalainen on laskenut vain poissaolijoihin kohdistuvat viittaukset, eikä mukana ole logoforisia pronomineja (mts. 286–287). Yleisesti ottaen ja verrattuna sekä Seppäsen (1998: 16–17) informantteihin että alasatakuntalaisiin Lappalaisen (2010a: 287) tarkastelemilla puhujilla *hän* on varsin yleinen. Lisäksi, jos Lappalaisen tapaan laskisin aineistosta vain poissaolijoihin välittömässä puheessa tehdyt viittaukset, ero alasatakuntalaisten ja Lappalaisen (2010a: 287) tulosten välillä olisi vieläkin suurempi. Nimittäin alasatakuntalaisen aineiston *hän-* ja *he-*pronomineista esiintyy selvästi referoivissa yhteyksissä noin viidesosa (ks. luku 5.3) ja läsnäolijaan viitatessa *hän-* ja *he-*pronomienien osuus suhteessa muihin kolmaspersoonaisiin pronomineihin on suurempi kuin poissaolijaan viitatessa (ks. kuvio 11 s. 59).

Kaiken kaikkiaan Lappalaisen (2010a) aineiston informantit käyttävät *hän*-pronominia paljon omaan aineistooni verrattuna, sillä heistä peräti kolme käyttää haastattelu-puheessa yksinomaan *hän*-pronominia. Nämä kolme ovat muuttaneet Helsinkiin Pohjois-Pohjanmaalta tai Keski-Suomesta. Muuttajataustalla voi olla merkitystä, sillä puolestaan kolme vähiten *hän*-pronominia käyttävää informanttia on kotoisin pääkaupunkiseudulta. Lappalaisen 13 informantista 9:llä esiintyy enemmän *hän*-pronominia kuin *se*-pronominia. Aineiston nuorimmissakin, kolmikymppisissä, on *hän*-pronominin suosijoita, vaikka keskimäärin vanhemmat käyttävät *hän*-pronominia odotuksenmukaisesti nuoria enemmän. (Lappalainen 2010a: 283, 287–288.)

Alasatakuntalaisista ei kenelläkään *hän*-pronomini ole yksinomainen, vaan myös aineiston eniten *hän*-pronominia käyttävällä informantilla Ha4 esiintyy 11 kappaletta *se*- ja *ne*-viittauksia poissa oleviin ihmisiin (ks. kuvio 3 s. 47). Oman aineistoni 48 informantista vain 5 käyttää *hän*- ja *he*-pronomineja enemmän kuin *se*- ja *ne*-pronomineja. Nuorista informanteista eniten *hän*-pronominia käyttää informantti Ko14(n83) (ks. kuvio 1 s. 46), jolta nauhoitetusta puheesta suuri osa on ivallisesti väritynyttä, mikä lisää *hän*-pronomien määrää (ks. jäljempänä luku 7.2). Muilla nuorilla puhujilla *hän*-pronominin suhteellinen osuus jää alle viidesosaan. Tosin on otettava huomioon, että alasatakuntalaisen aineiston nuoret informantit ovat nuorempia kuin Lappalaisen (2010a: 282–283) aineiston nuorimmat, jotka ovat tutkimushetkellä olleet kolmikymppisiä.

Lappalaisen (2010a) aineiston pronominemäärien erilaisuutta verrattuna Seppäsen (1998) aineistoon ja alasatakuntalaisiin voi selittää Lappalaisen informanttien muuttajataustan lisäksi nauhoitustilanteiden erilaisuus. Lappalainen (2010a: 295–296) on koonnut informanttiverkostonsa kristillisestä rukouspiiristä ja tarkkaillut puhujia sekä piirin kokoontumisissa että vaihtelevissa ympäristöissä tehdyissä haastatteluissa. Seppäsen (1998) aineisto taas on alasatakuntalaisen aineiston tapaan nauhoitettu enimmäkseen informanttien kotona. On mahdollista, että ihmiset käyttävät rukouspiirin kaltaisessa ainakin jossain määrin arkisesta kanssakäymisestä poikkeavassa yhteydessä ja sitä kautta tavattujen tuttavien kanssa muodollisempaa kielen rekisteriä kuin kotipiirissä ja perheen parissa.

5.2. Itsearviointit verrattuna nauhoituksiin

Tämän tutkimuksen lomakekyselyn vastaajista valtaosa arvioi käyttävänsä puheessa ihmisistä enemmän *se*-pronominia kuin *hän*-pronominia. Kolme informanttia vastaa käyttävänsä *hän*-pronominia *se*-pronominia useammin, ja lisäksi yksi kertoo käyttävänsä kumpaakin yhtä paljon. *Hän*-pronominin suosijoiksi ilmoittautuvista kaksi on Harjavallasta ja yksi Porista. Yksi verrokkiryhmän vastaajista, vuonna 1980 syntynyt Pohjanmaalta kotoisin oleva nainen, väittää käyttävänsä ihmisistä puhuessaan ainoastaan *se*-pronominia. Kaikki muut kertovat *hän*-pronominin kuuluvan puheeseensa ainakin joissakin tilanteissa.

Taulukossa 3 on esitetty niiden informanttien, joilta on saatu sekä nauhoitettua puhetta että vastaukset lomakekyselyyn, arviot pronomien käytöstään ja nauhoituksissa esiintyvien *hän*- ja *he*- sekä *se*- ja *ne*-pronomien suhteellinen osuus kaikista ihmisiin viittaavista kolmaspersoonaisista pronomineista. Prosenttiosuudet ovat prosenttiyksikön tarkkuudella samat kuin luvussa 5.1.2 esitetyissä pylväsdiagrammeissa (kuviot 1, 2 ja 3). Prosenttilaskelmissa on otettu huomioon myös monikolliset pronominit. Osuudet on laskettu suhteessa kaikkiin kolmaspersoonaisiin pronomineihin, siis myös *tämä*- ja *tuo*-pronomineihin, minkä vuoksi sarakkeiden summa ei ole 100 %.

TAULUKKO 3. Informanttien itsearviointit suhteessa nauhoituksissa esiintyviin pronomineihin. Lihavoituina ovat informantit, jotka nauhoitustilanteessa käyttävät kolmaspersoonaisista pronomineista eniten *hän*- ja *he*-pronomineja.

informantti	itsearvio	<i>hän/he</i> -pronomien osuus puheessa	<i>se/ne</i> -pronomien osuus puheessa
Ha2(n30)	molempia yhtä paljon	47 %	47 %
Ha4(n41)	useimmiten <i>se</i>	88 %	11 %
Ha5(n44)	useimmiten <i>hän</i>	67 %	31 %
Hu1(n57)	useimmiten <i>se</i>	13 %	78 %
Hu3(n59)	useimmiten <i>se</i>	19 %	74 %
Ha9(n60)	useimmiten <i>hän</i>	61 %	35 %
Hu4(n79)	useimmiten <i>se</i>	1 %	88 %
Ha10(n82)	useimmiten <i>se</i>	6 %	91 %
Ha11(n84)	useimmiten <i>se</i>	0 %	97 %
Ha14(n86)	useimmiten <i>se</i>	7 %	77 %

Yleensä ihmiset käyttävät *he*-pronominia suhteessa *ne*-pronominiin vähemmän kuin *hän*-pronominia suhteessa *se*-pronominiin (Paunonen 1995: 167; Lappalainen 2010a: 287–288; Kurki ym. tulossa). Näin ollen yksiköllisen *hän*-pronominin osuus lienee todellisuudessa hieman esitettyä sekä yksikön että monikon muodoista laskettua prosenttilukua suurempi. Luvussa 5.1.2 esitetyistä kuvioista 1–3 ilmenee, että *tämä/nämä*- ja *tuo/nuo*-pronomien määrä on vähäinen, joten taulukossa 3 esitetyt prosenttiluvut kelvannevat yleiskuvan antajiksi.

Taulukko 3 havainnollistaa, että yhdeksän kymmenestä alasatakuntalaisesta vastaajasta osuu oikeaan arvioidessaan, käyttääkö enemmän *hän*- vai *se*-pronomineja. Informantit Ha9 ja Ha5 kertovat käyttävänsä yleensä ihmisistä *hän*-pronominia, ja heillä *hän*- ja *he* ovatkin nauhoituksissa kolmaspersoonaisista ihmisviitteisistä pronomineista enemmistönä. Myös informantti Ha2 osoittaa hämmästyttävää tarkkuutta itsearviointissaan: hän arvelee kyselyssä käyttävänsä *hän*- ja *se*-pronomineja yhtä paljon ja nauhoituksista laskettuja *hän/he*-pronomineja ja *se/ne*-pronomineja onkin kumpiakin tismalleen saman verran eli 66 kappaletta (ks. myös kuvio 3 s. 47).

Ainoastaan informantin Ha4 arvio *hän*- ja *se*-pronomien käytöstään ei täsmää nauhoitetun tilanteen kanssa. Hän arvelee käyttävänsä useammin *se*-pronominia, mutta nauhoituksen perusteella hän on tutkimuksen koko informanttiryhmän ahkerin *hän*- ja *he*-pronomien käyttäjä. Toisaalta informantti Ha4 huomauttaakin kyselylomakkeessa, ettei ole juuri tullut pohtineeksi kielenkäyttöään eikä kiinnittäneeksi huomiota eri pronomineihin.

Verrattuna Lappalaisen lomakekyselyn tuloksiin alasatakuntalaisten arviot pronomien käytöstään osuvat siis selvästi eteläsuomalaisia useammin oikeaan. Lappalaisen informanteista vain 5/13 arvioi nauhoitettuun aineistoon nähden oikein, kumpaa pronominia käyttää useammin. Lappalaisen havainto on, että enemmistö informanteista arvelee käyttävänsä *se*-pronominia enemmän kuin haastattelutilanteessa käyttää. (Lappalainen 2010a: 312.) Osan arvion ja todellisen käytön eroista saattaa selittää tilanteinen vaihtelu ja se, että Lappalaisen informantit ovat ehkä kokeneet haastattelutilanteen muodolliseksi ja siksi käyttävät arkikeskustelua enemmän *hän*-

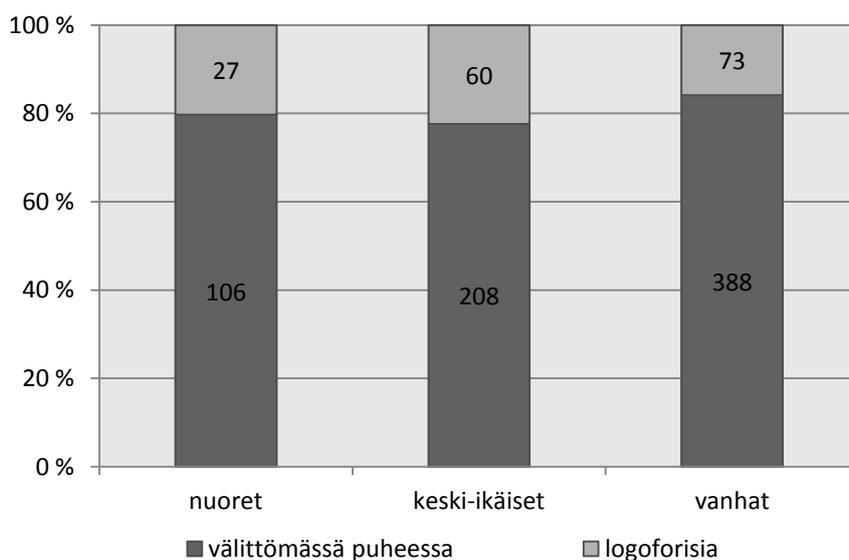
pronominia. Tämä saa Lappalaisen (2010a: 313) pohtimaan, kuinka hyvin haastattelu edustaa vapaamuotoista puhetta.

Kuten olen aiemmin todennut, käytettäessä Lappalaisen aineistoa vertailukohtana on otettava huomioon, että se on nauhoitettu jossain määrin institutionaalisessa tilanteessa, nimittäin kristillisen raamattupiirin tapaamisissa (Lappalainen 2010a: 282–283), joissa informantit saattavat soveltaa puheeseensa erilaisia normeja kuin vaikkapa kotona perheensä parissa. Jos informanttien itsearviointien oikeaan osumista pidetään mittarina sille, kuinka hyvin nauhoitettu tilanne vastaa arkipuhetta, alasatakuntalaista aineistoa voidaan pitää vapaamuotoisempana ja paremmin arkipuhetta kuvastavana kuin Lappalaisen (2010b) käyttämää haastatteluaineistoa. Alasatakuntalaisen aineiston nauhoitukset onkin tehty useimmiten joko informantin, tämän lähisukulaisen tai läheisen ystävän kotona ja monessa nauhoitustilanteessa läsnä on joku puhujan perheenjäsenistä. Itsearviointien ja nauhoitusten hyvän vastaavuuden perusteella voidaan ajatella, että myös muista kyselytutkimuksen vastaajista suurin osa arvioinee pronominivalintojaan totuudenmukaisesti.

Lappalainen (2010a: 311; 2010b: 7) uskoo kyselyn kertovan siitä, kuinka hänen informanttinsa haluaisivat puhua, ja toteaa, että ainakaan nämä eivät tietoisesti pyri arkipuheessaan suosimaan *hän*-pronominia. Oman kyselytutkimukseni vastauksista löytyy kaksi mainintaa myös tietoisesta *hän*-pronominin suosimiseen siirtymisestä. Ne ovat informanteilta, joilta ei ole kerätty nauhoitettua aineistoa. Molemmat ovat nuoria, hämäläismurteiden alueelta Turkuun muuttaneita naisia. Toinen heistä kertoo opetelleensa käyttämään turkulaisten kanssa puhuessaan *hän*-pronominia, vaikka se hänen kotimurteensa perusteella kuulostaa vieraalta. Toinen taas pyrkii kohteliaisuuden vuoksi sanomaan kaikissa tapauksissa ihmisistä *hän* ja kertoo, että joskus läheiset ystävät ovat pitäneet sitä kummallisena. Siitosen (2008: 104) tutkimuksen kyselyvastauksissa samanlaisesta tietoisesta *hän*-pronominin käyttöön siirtymisestä ovat raportoineet Turkuun Vaasasta ja Kouvolasta muuttaneet nuoret.

5.3. Logoforisten pronomien osuus aineiston *hän-* ja *he-*pronomineista

Edellä luvussa 5.1.1 esitetystä taulukosta 2 käy ilmi, että selvästi logoforisten *hän-* ja *he-*pronomien määrissä on puhujien välillä suuria eroja: monilla niitä ei esiinny lainkaan, mutta esimerkiksi informantilla Ko3(n29) niitä on yhteensä peräti 50 kappaletta. Puheena olevilla asioilla ja sillä, sisältääkö keskustelu yleensäkin toisten ihmisten puheiden referointia, on suuri vaikutus logoforisten pronomien esiintymistiheyteen. Lisäksi ihmisillä voi olla referoinnin tavoissa idiolektikohtaisia eroja, jotka kävisivät ilmi, jos otettaisiin prototyyppisten referaattien (ISK: 1400) ohella huomioon muutkin kuulopuheen ilmaisemisen tavat, esimerkiksi *kuulemma-* ja *muka-*sanoilla referointi (ks. Kuiri 1984: 1). Näin ollen ei ole mielekasta vertailla yksittäisten informanttien pronominimääriä toisiinsa. Esitänkin kuviossa 7 logoforiset *hän-* ja *he-*pronominit ikäryhmittäin jaoteltuna ja suhteutettuna kaikkiin *hän-* ja *he-*pronomien esiintymiin.

KUVIO 7. Logoforisten pronomien osuus kaikista *hän-* ja *he-*pronomineista nuorilla, keski-ikäisillä ja vanhoilla puhujilla. Esiintymiä yhteensä 861.

Kaikista aineistossa esiintyvistä *hän-* ja *he-*pronomineista on selvästi logoforisia suunnilleen viidesosa, prosentoin tarkkuudella laskettuna 19 % (ks. kuvio 7). Ikäryhmittäin jakauma on varsin tasainen: keski-ikäisillä logoforisia pronomineja on hieman enemmän kuin nuorilla, vanhoilla taas vähän vähemmän. Tulos osoittaa, että

kaikenikäiset alasatakuntaiset käyttävät referoidessaan logoforisia *hän-* ja *he-* pronomineja, mutta jokaisessa ikäryhmässä valtaosa *hän-* ja *he-* pronomineista esiintyy kuitenkin välittömässä puheessa.

Lappalaisen (2010a: 287) aineistossa ei ole laskettu logoforisia pronomineja, sillä hänen havaintojensa mukaan referoinnissa esiintyy referoitavan katkelman lausujan viittaamassa systemaattisesti *hän* niilläkin puhujilla, jotka muuten käyttävät *hän-* pronominia vain vähän. Puhutussa kielessä näin ei aina kuitenkaan ole, vaan myös *se* voi esiintyä referaatissa viittaamassa johtolauseen subjektiin (ISK: 1409). En ole systemaattisesti laskenut alasatakuntaisessa aineistossa *hän-* pronominin lisäksi muita referoidessa mahdollisesti esiintyviä pronomineja mutta olen aineistoa muuten läpi käydessäni huomannut, että *se-* pronominia esiintyy ainakin muutaman kerran referoidussa katkelmassa viittaamassa sen alkuperäiseen tuottajaan, kuten esimerkiksi lausumassa *Minnaha vähä puhu et se olis vetäjä* (Sapu-167).

On huomattava, että *se-* pronominin luokittelu referaatissa esiintyväksi on useimmissa aineistosta löytämässäni tapauksissa tulkinnanvaraista seuraavan esimerkkikatkelman 1 tapaan. Tällöin *se-* pronominin voi ajatella voivan toimia myös referoidun katkelman päättymisen merkinä (Ylikahri 1996: 187). Usein juuri *hän-* pronominin käyttö luo vaikutelman, että puhuja todella referoi toisen ihmisen sanomaa eikä esitä omia päätelmiään (Lappalainen 2010a: 302–304), kun taas *se-* pronominia käytettäessä ero jää kuulijan pääteltäväksi.

Esimerkki 1 (Sapu-190)

Hu6(m84): ku se sano se äijjä et niis vara_osisakiv voi jokkut kato ollav viallisia viä se vois lähettään niitä lissää kun niitä kai tehty oikei helkutistin niitä viallisia. (ne ei tiä ittekkä).

Esimerkissä 1 voi siis ajatella myös, että referoitu puhuja *se äijjä* on todellisuudessa sanonut vain lauseen *niis vara_osisakiv voi jokkut ollav viallisia* sisältämän asian ja seuraava lause *se vois lähettään niitä lissää* ei olekaan enää referaattia vaan informantin Hu6 omaa tulkintaa siitä, mitä referoidun puhujan olisi kerrotussa tilanteessa hyvä tehdä. Jos lauseessa olisi *se-* pronominin tilalla *hän*, tulkinta painottuisi helpommin referoinnin puoleen.

Kyselylomakkeen vastausten perusteella voi ajatella, että ihmiset eivät kovin helposti tunnista *hän*-pronominin käyttöä referoinnissa tai tule kiinnittäneeksi siihen huomiota. Nimittäin kysyttäessä, missä tilanteissa vastaaja käyttää *hän*-pronominia (ks. liite 2, kohta 2), heistä vain yksi kuvailee toisen käden tiedon välittämistä. Kyseisen vastaajan huomiokyky selittynee sillä, että hänellä on kielitieteellinen koulutus.

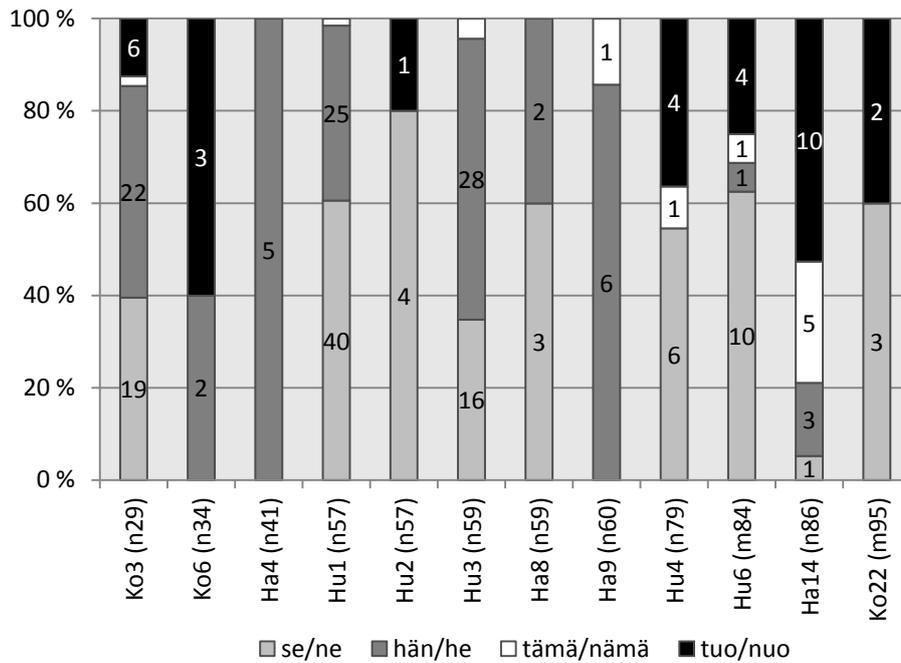
5.4. Pronominien jakauma läsnäolijaan viitattaessa

Tutkimukseni 47 informantista 27:ää on nauhoitettu tilanteessa, jossa on ollut läsnä nauhoittajan ja nauhoitettavan lisäksi yksi tai useampi kolmas osapuoli. Näin ollen näillä nauhoilla olisi mahdollista esiintyä läsnäolijaan viittaavia kolmaspersoonaisia pronomineja. Näistä 27:stä informantista 8 ei kuitenkaan viittaa läsnä olevaan henkilöön kertaakaan kolmaspersoonaisella pronominilla,⁹ ja vain 12:lla pronomineja esiintyy viisi tai useampia.¹⁰ Näiden 12 informantin läsnäolijoihin viittaavien kolmaspersoonaisen pronominin suhteelliset jakaumat on esitetty kuviossa 8.

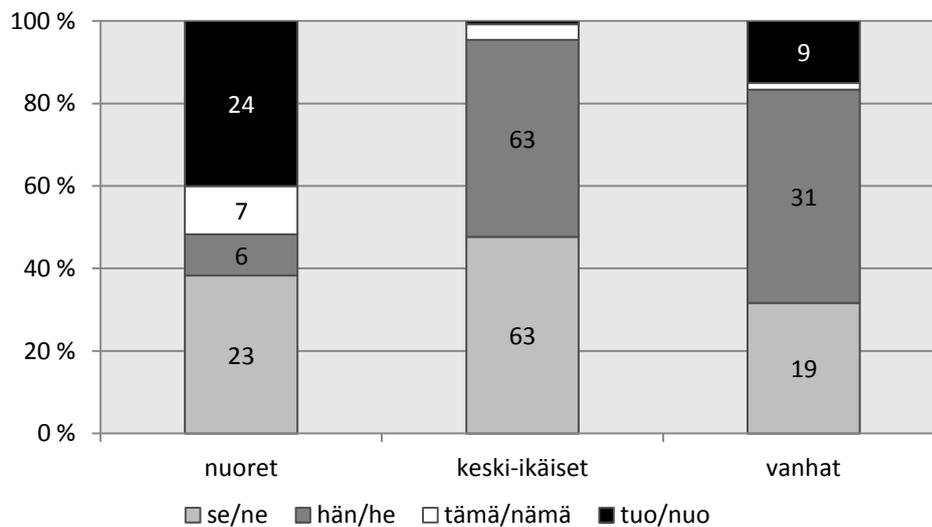
Kun tarkastellaan läsnäolijaan viittaavia kolmaspersoonaisia pronomineja (kuvio 8), *se*- ja *ne*-pronominien asema ei ole lainkaan yhtä vallitseva kuin otettaessa huomioon myös viittaukset poissaolijaan (vrt. s. 46–47 esitetyt kuviot 1–3). Informanteista kolme ei viittaa läsnäolijaan kertaakaan *se*- tai *ne*-pronominilla. *Tämä/nämä*- ja *tuo/nuo*-pronominien osuus on selvästi suurempi läsnäolijaan viitattaessa: informanteilla Ko6 ja Ha14 yli puolet kaikista läsnäolijaan viittaavista kolmaspersoonaisista pronomineista on *tämä*- ja *tuo*-pronomineja ja niiden monikollisia vastineita. *Hän*- ja *he*-pronomineilla läsnäolijoihin viittaavat eniten informantit Ha4 ja Ha9, joilla *hän*-pronomini on muutenkin yleinen (ks. kuvio 8 ja s. 46–47 esitetyt kuviot 2 ja 3).

⁹ Informantit Ko4(m32), Ha3(m36), Ha5(n44), Ha10(n82), Ko14(n83), Ha13(n85), Ko19(n89) ja Ko21(m95) eivät viittaa läsnäolijaan kolmannen persoonan pronominilla kertaakaan.

¹⁰ Yhdestä neljään esiintymää on informanteilla Ha1(n28), Ha2(n30), Ha7(m58), Hu5(m84), Ha11(n84), Ha12(n85) ja Ko23(m96).

KUVIO 8. Läsnaolijaan viittaavat *se/ne*, *hän/he*, *tämä/nämä* ja *tuo/nuo* yksittäisillä informanteilla. Esiintymien määrä eri puhujilla vaihtelee välillä 5–66, yhteensä 238 esiintymää.

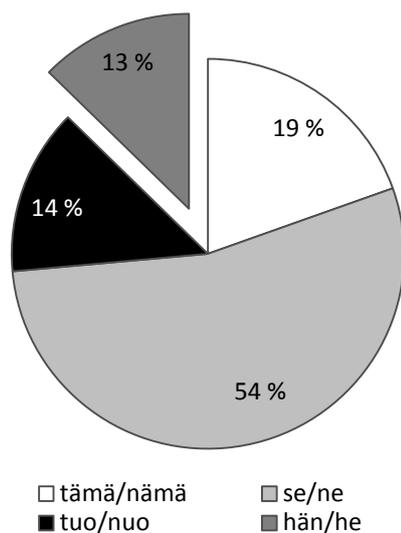

KUVIO 9. Alasatakuntalaisen aineiston läsnaolijaan viittaavat kolmaspersoonaiset pronominit ikäryhmittäin jaoteltuna. Nuorilla esiintymiä on 60, keski-ikäisillä 132 ja vanhoilla 60; kaikkiaan siis 252.

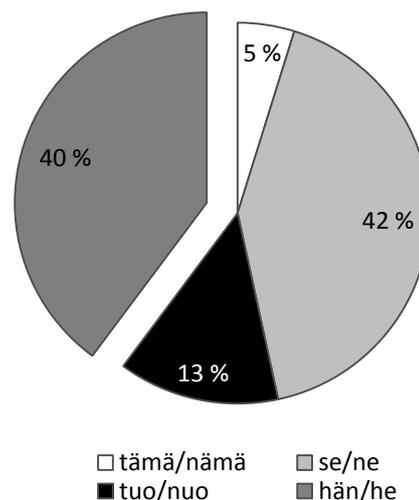
Kuviossa 9 on esitetty kaikki aineiston läsnaolijaan viittaavat kolmaspersoonaiset pronominit ikäryhmittäin ryhmiteltynä. Kuten ihmisviitteisissä kolmaspersoonaisissa pronomineissa yleensä (vrt. kuvio 4 s. 48), myös tarkasteltaessa pronomineista

ainoastaan läsnäolijaan viittaavia informanttien iällä näyttäisi olevan yhteys pronomien käyttöön. *Hän-* ja *he-*pronomien määrä on hypoteesini mukaisesti läsnäolijaankin viitattaessa nuorilla kaikkein vähäisin. Keski-ikäisillä niiden osuus on lähes puolet ja vanhoilla informanteilla *hän* ja *he* ovat yleisimpiä läsnäolijaan viittaavia pronomineja. *Tuo-* ja *nuo-*pronomien jakauma on mielenkiintoinen: nuorilla *tuo* ja *nuo* ovat yleisimpiä läsnäolijaan viittaavia kolmaspersoonaisia pronomineja ja vanhoillakin niitä esiintyy jonkin verran mutta keski-ikäisillä esiintymiä on yksi ainoa, informantilla Hu2.

Kuvioissa 10 ja 11 vertaan läsnäolijaan viittaavien pronomien suhteellisia määriä alasatakuntalaisessa aineistossa (kuvio 11) vastaaviin tietoihin Seppäsen (1998: 16–17) aineistosta (kuvio 10).

KUVIO 10. Läsnäolijaan viittaavat kolmaspersoonaiset pronominit Seppäsen (1998: 16–17) tutkimuksessa. Esiintymiä yhteensä 87.

KUVIO 11. Läsnäolijaan viittaavat kolmaspersoonaiset pronominit alasatakuntalaisessa aineistossa. Esiintymiä yhteensä 251.

Koko alasatakuntalaisen aineiston mittakaavassa läsnäolijaankin viitattaessa *se/ne* ovat yleisimmät kolmaspersoonaiset pronominit (kuvio 11). Tosin niiden osuus on vain kaksi prosenttiyksikköä suurempi kuin *hän-* ja *he-*pronomien. Vähiten läsnäolijaan viitataan *tämä-* ja *nämä-*pronomineilla.

Kun verrataan Seppäsen (1998: 16–17) tekemiä havaintoja (kuvio 10) ja alasatakuntalaisten puhujien aineistoa (kuvio 11), löytyy sekä yhtäläisyyksiä että eroja. Havainnot ovat yhteneviä siinä, että *se-* ja *ne-*pronominit ovat kummassakin aineistossa yleisimpiä ihmiseen viittaavia pronomineja myös silloin, kun huomioidaan vain läsnäolijoihin viittaavat pronominit (vrt. kuviot 5 ja 6 s. 50). Seppäsen tuloksissa (1998: 16–17) *se-* ja *ne-*pronomininien osuus on hieman yli puolet, alasatakuntalaisessa aineistossa jonkin verran vähemmän. Siinä missä omassa aineistossani seuraavaksi yleisimmät pronominit ovat *hän* ja *he*, Seppäsellä *se* ja *ne*-pronomininien jälkeen suurin osuus on *tämä-* ja *nämä-*pronomineilla. Niitä on hänen aineistossaan peräti 20 prosenttia, kun alasatakuntalaisilla niiden osuus jää kaikkein pienimmäksi, vain 5 prosenttiin.

Hypoteesini näyttäisi siis pitävän paikkansa siinä, että huittislaisten, kokemäkeläisten ja harjavaltalaisten läsnäolijoihin kohdistuvissa pronomini- viittauksissa on eroja verrattuna Seppäsen (1998) tutkimuksen niin kutsutun yleiseteläsuomalaisen puhekielen puhujiin. Ero vaikuttaa olevan juuri siinä, että alasatakuntalaiset käyttävät pääkaupunkiseudun ihmisiä enemmän *hän-* ja *he-*pronomineja läsnäolijoista puhuessaan. Tuloksista ei löydy kuitenkaan tukea sille oletukselleni, että alasatakuntalaiset alueellisena ryhmänä välttäisivät erityisesti *tuo/nuo*-pronomineja, sillä niiden suhteellinen osuus on vain prosenttiyksikön pienempi kuin eteläsuomalaisilla, 14 %. Ikäryhmittäinen tarkastelu antaa kuitenkin viitteitä siitä, että keski-ikäisillä puhujilla läsnäolijaan viittaavat *tuo* ja *nuo* ovat harvinaisia (ks. kuvio 9 s. 58). Verrattaessa koko alasatakuntalaisten ryhmää Seppäsen (1998) eteläsuomalaisiin *hän/he*-pronomininien runsaampi käyttö näyttäisi olevan pois *tämä/nämä*-pronomininien osuudesta.

Lomakekyselyssä 27 satakuntalaisesta informantista 8 mainitsee käyttävänsä läsnä olevasta henkilöstä *hän*-pronominia. Nauhoiteaineiston monenkeskisissä keskusteluissa nauhoitetuista informanteista, 27 heitäkin, 13 käyttää *hän*-pronominia viittaamaan läsnäolijaan. Tosin heistä vain 19 ylipäättään viittaa läsnäolijaan kolmannessa persoonassa. Kyselyvastauksissa yleisin maininta läsnäolijaan viittaavaksi pronominiksi on *toi* tai sen yleiskielinen variantti *tuo*. Kyselyn tuloksia voi selittää vastaajajoukon painottuminen nuoriin (ks. liite 3), jotka käyttävät nauhoituksissakin vanhoja ja keski-ikäisiä vähemmän läsnäolijaan viittaavaa *hän*-pronominia ja enemmän *tuo*-pronominia.

(ks. kuvio 9 s. 58). Verrokkiryhmän 12 informantista puolestaan 3 kertoo käyttävänsä läsnäolijasta *hän*-pronominia.

Kyselylomakkeessa on pyydetty vastaajia myös pohdiskelemaan, miten he käyttäisivät esimerkkikatkelman tilanteessa eri pronomineja riippuen siitä, onko viittauksen kohde paikalla vai ei (ks. liite 2, kohta 6.5). Tähän kysymykseen saadut vastaukset eivät kuitenkaan tue käsitystä *hän*-pronominin käytöstä enemmän läsnäolijaan kuin poissaolijaan viittaavana. Poissaolijaan viittaavana satakuntalaisista vastaajista 8/27 ilmoittaa *hän*-pronominin olevan mahdollinen käyttää kyselylomakkeen esimerkkitapauksessa (liite 2, kohta 6.5). Verrokkiryhmästäkin enemmistö käyttäisi enemmän *se*-pronominia. Läsnäolijaan viitatessa *hän*-pronominin valitsee hieman yllättäen vain yksi informantti enemmän kuin poissaolijaan viitatessa eli 9 satakuntalaista ja 3 verrokkiryhmän informanttia. Kysymykseen saadut kommentit antavat viitteitä siitä, että käytetty esimerkkikatkelma on ollut hieman epäonnistunut valinta viittauskohteen läsnä- tai poissaolijuuden vaikutuksen tutkimiseksi, koska sen viittauskohdetta arvosteleva sävy ja *hän*-pronominin mahdollinen ivallisuus on saanut läsnä- tai poissaoloa enemmän huomiota (ks. luku 7.2).

6. LÄSNÄOLIJAAAN VIITTAAVA HÄN JA SEN TEHTÄVÄT ALASATAKUNTALAISESSA AINEISTOSSA

Edellä totesin, että ihmisviitteinen *hän* on läsnäolijaan viitattaessa selvästi yleisempi kuin aineistossa yleensä. Tässä luvussa kartoitan, millaisissa yhteyksissä alasatakuntalaisen aineiston läsnäolijoihin viittaavat *hän*-pronominin esiintyvät, ja vertailen havaintojani etenkin Seppäsen (1998) esittämiin tuloksiin, joita olen referoinut luvussa 3.4. Edellä totesin, että alasatakuntalaiset viittaavat läsnä oleviin henkilöihin eteläsuomalaisia useammin *hän*- ja *he*-pronominineilla ja harvemmin *tämä*- ja *nämä*-pronominineilla. Tässä luvussa tarkastelen, voisiko ero selittyä alueellisesti sillä, että alasatakuntalaiset käyttävät *hän*-pronominia joskus sellaisissakin keskusteluyhteyksissä, joissa Seppäsen (1998) aineiston pääkaupunkiseudulla asuvat (mts. 23) puhujat valitsevat *tämä*-pronominin. Edellä tein myös havainnon, että keski-ikäiset käyttävät aineistossani läsnäolijaan viittaavia *tuo*- ja *nuo*-pronominineja muita ikäryhmiä vähemmän.

Aineistossani on läsnä olevaan henkilöön viittaavia *hän*- ja *he*-pronominineja 100 kappaletta. Niihin ei ole laskettu mukaan selvästi logoforisia pronominineja eli sellaisia, jotka viittaavat alkuperäisen lausuman puhujaan prototyypissä referaateissa (ks. ISK: 1400), joita edeltää puheaktia ilmaiseva johtolause. Pronominiesiintymien suuren määrän takia en pysty tämän tutkimuksen laajuudessa analysoimaan jokaista esiintymää erikseen, mutta pyrin esittämään esimerkkejä erilaisista havaitsemistani tilanteista ja arvioita siitä, missä suhteessa *hän*-pronominin erilaisia käyttöyhteyksiä esiintyy. Kuten Vilppulakin (1989: 395) toteaa, monissa tapauksissa *hän*-pronominin esiintymiselle ei voi löytää yhtä ainoaa perustetta vaan selitysvaihtoehtoja on useita. Ensin tarkastelen tilanteita, joissa *hän*-pronominin valinnan pääasiallisena syynä lienee referentin näkökulmaan eläytyminen (luku 6.1) tai lausuman tekijän roolin antaminen hänelle kohteliaisuussyistä (luku 6.2). Luvussa 6.3 taas käsittelen tilanteita, joissa osoittava *hän*-pronominin valikoituu *tuo*-pronominin sijasta ainakin jossain määrin tilanteen muodollisuuden takia. Luku 6.4 puolestaan tarkastelee viittauskohteen ominaisuuksien vaikutusta pronominin valintaan.

6.1. Selvästi eläytyvä ja tulkitseva *hän*

Seppäsen (1998: 82) aineiston läsnäolijaan viittaavista *hän*-pronomineista suurin osa esiintyy tilanteissa, joissa puhuja eläytyy viittauskohteen asemaan ja välittää tämän aikaisempia sanomisia tai ajatuksia. Pronominin ei kuitenkaan esiinny lauseissa, joita edeltäisi varsinainen johtolause, joten ne eivät ole selvästi logoforisia (Seppänen 1998: 83). Näin ollen voin hyvin verrata Seppäsen esimerkkejä omaan läsnä oleviin ihmisiin viittaavien pronomien aineistooni, johon ei ole laskettu mukaan prototyyppisten referaattien pronominesiihtymiä.

Seppäsen (1998: 84–87) esittämistä kolmesta eläytyvän *hän*-pronominin käytön esimerkistä kahdessa viittauksen kohteena on pieni lapsi. Myös alasatakuntalaisessa aineistossa nauhoituksessa Sapu-188 on läsnä kolmivuotias lapsi, johon viitataan useita kertoja eläytyvällä *hän*-pronominilla. Esimerkissä 2 keskustelijoina ovat kolmivuotiaan isä, informantti Hu6(m84), isänäiti Hu3(n59) ja äidinäiti Hu2(n57). Katkelman alussa Hu3 osoittaa lapselle suoran kysymyksen, johon tämä ei kuitenkaan vastaa. Siihen vastaa lapsen puolesta Hu6, joka ottaa lapsen näkökulman käyttämällä eläytyvää *hän*-pronominia ja *antaa*-verbiä.

Esimerkki 2 (Sapu-188)

1 Hu3(n59) [lapselle]: et sää annav viä laittaa saparoo?

2 Hu6(m84): eei **hän** oikein anna.

3 Hu2(n57): eei, ei.

4 Hu3(n59): juu.

Seppäsen (1998: 87) mukaan keskustelun rakennetta tarkastellessa eläytyvät *hän*-pronominit rinnastuvat *se*-pronomineihin, koska niillä viitataan jo aiemmin huomion kohteeksi otettuun henkilöön eli ne ovat anaforisia. Esimerkissä 2 lapsi on huomion kohteena, koska *hän*-pronominin sisältämää vuoroa ennen hänelle osoitetaan suora kysymys. Kuitenkin jos Hu6 ei eläytyisi lapsen ajatuksiin vaan vastaisi vanhemman näkökulmasta, vastaus olisi luontevin *se*-pronominia käyttäen. Vähän ennen esimerkkikatkelman 2 sananvaihtoa Hu6 toteaaakin Hu3:lle sanoin *tukkaa tars leikatam mut ei se annal leikata*. Tällöin lapsi leikkii kauempana eikä kiinnitä huomiota aikuisten puheisiin. Siihen, että *hän*-pronominin viittauskohteena on usein juuri pieni lapsi,

palaan luvussa 6.4, jossa pohdin viittauskohteen ominaisuuksien vaikutusta pronominin valintaan.

Myös muiden kuin pikkulasten näkökulmiin voi eläytyä ja heidän ajatuksiaan tulkita *hän*-pronominia käyttämällä¹¹. Läsnä olevien ihmisten ajatusten tulkinta tapahtuu usein siten, että joku muu keskustelun osallistuja käyttää vuoron sen henkilön puolesta, jolta odotetaan vierusparin jälkijäsentä, esimerkiksi vastausta kysymykseen (ks. esim. Hakulinen 1998: 45–46). Seppäsen (1998: 87) esittämässä esimerkissä aikuisen ihmisen ajatusten tulkinnan sävy on ironinen, ja Seppänen arvelee, että *hän*-pronominin valinta saattaa selittyä sillä tai olla yhteydessä yksittäisen puhujan idiolektiin. Alasatakuntalaisessa aineistossa ironisia tai kiusoittelevia *hän*-pronomineja ei esiinny vastaavissa tilanteissa läsnäolijaan viittaamassa.

Esimerkissä 3 on puhe informantin Hu3(n59) nuoremman pojan, siis informantin Hu6(m84) pikkuveljen autokoulun aloittamisesta. Pikkuveli on paikalla keskustelun nauhoittamisen aikana mutta osallistuu siihen lähinnä vain hymähdyksin ja nauruin. Siksi hän ei ole tutkimuksen varsinainen informantti, ja olen merkinnyt häntä esimerkissä 3 informanttitunnuksen sijaan sanalla *pikkuveli*.

Esimerkki 3 (Sapu-188)

- 1 Hu6(m84): mum miälestä se, kyl meinaaj jos niin^{ku} sillai haluaa sinä
- 2 päivänä, lähellä sitä päivää korti.
- 3 pikkuveli: mm.
- 4 Hu3(n59): nii, kyä **hällä** vähä semmonen iili¹² oli vissii.
- 5 Hu6(m84): autokiⁿ täytyy hommatav vai?
- 6 pikkuveli: mm. [nauraa]

Ennen esimerkkitatkelmaa 3 nauhoituksessa on puhe autokoulusta yleensä, autokoulun kestosta ja ajotuntien määrästä ilman, että pikkuveljeä on varsinaisesti kytketty asiaan. Katkelman aluksi Hu6 huomauttaa, että autokoulu on syytä aloittaa ajoissa, mikäli

¹¹ Alasatakuntalaisen aineiston eläimiin viittaavat *hän*-pronominit ovat myös samalla tavoin eläytyviä ja tulkitsevia. Esimerkiksi nauhoituksessa Sapu-167 keskustellaan siitä, miten koira sallii kissojen syödä kanssaan samalta lautaselta:

Ha12: *samalt lautaselt. se o siin.,.*

Ha14: *ai hän antaa?*

Ha12: *juu juu ei sik ku se ei o ikin ollur ruuasta eikä mistään niin^{ku}, semmone, va- vahtis mitää, l- luita tai mitään.* [haukotellen] **hänn**, o kyy hyvi, antelias, tapaus.

¹² merkityksessä 'halu, hinku, mieliteko, oikku' (SMS: s.v. *iili*).

tahtoo saada kortin lähellä syntymäpäiväänsä. Vuoro on suunnattu yhteisesti kaikille keskustelijoille, mutta seuraavan vuoron käyttää pikkuveli tuottamalla hymähdyksen *mm*. Rivillä 4 hänen äitinsä, informantti Hu3 tulkitsee pojan äännähdyistä *hän*-pronominia käyttäen. Vuorossaan hän vaihtaa näkökulmaa kytkiessään autokoulu-keskustelun pikkuveljeen.

Koska pikkuveli ei osallistu keskusteluun *mm*-äännähdyksiä lukuun ottamatta ja aikaisempi keskustelu on käsitellyt autokoulua yleisemmin eikä pikkuveljeä, olisi häneen ehkä mahdollista viitata samassa tilanteessa myös pronominilla *tuo* (vrt. Seppänen 1998: 72). Toisaalta jos *mm* katsotaan vuoron käyttämiseksi, myös *tämä* olisi mahdollinen viittaamassa pikkuveljeen edellisenä puhujana (ks. Seppänen 1998: 59–60). Hu3 valitsee kuitenkin *hän*-pronominin, jota hän muutenkin suosii läsnäolijaan viitatessaan (ks. kuvio 9 luvussa 5.6). Syynä lienee se, että Hu3:n lause tulkitsee pikkuveljen aikomuksia. Lauseessa esiintyy myös ’varmaankin’-merkityksinen *vissiin*-sana, joka luo siihen epävarman sävyn, jota *hän*-pronomi osaltaan korostaa. Näin ollen esimerkin 3 *hän* voisi selittyä myös kuulopuheen ilmaisemisella (ks. luku 7.3.2). On huomattava myös, että Hu3:n *hän*-pronominin sisältävä lause ei avaa hänen ottamaansa näkökulmaa laajemmin keskustelulle, kuten Seppäsen (1998: 66) havaintojen mukaan *tämä*-pronomini usein tekee, vaan seuraavassa vuorossa rivillä 5 Hu6 ottaa käsittelyyn aivan uuden aiheen, auton hankkimisen.

Esimerkissä 4 *hän*-viittauksen kohteena on vanhus, informantti Ko3(n29), jonka näkökulmaa selittää ja selventää hänen tyttärensä Hu1(n57). Selventävän vuoron syynä tulkintani mukaan on se, että Ko3:n tyttarelleen esittämä kysymys sisältää sellaista tietoa, johon kolmannella keskustelijalla, Hu3:lla ei ole pääsyä. Selventävä tieto on suunnattu Hu3:lle, joka on vuoron vastaanottaja. Ko3 on kuitenkin keskustelun osallistujana myös vuoron kohde, ja Seppäsen (1998: 59–60) esittämien havaintojen mukaan edeltävänä äänessäolijana häneen voitaisiin hyvin viitata *tämä*-pronominilla. Niin Hu1 ei kuitenkaan tee vaan valitsee *hän*-pronominin. Ainakin yhtenä syynä siihen lienee se, että lause sisältää *surra*-verbin, jolla Hu1 tulkitsee Ko3:n tunteita.

Esimerkki 4

- 1 Ko3(n29): kattoik sää nys sitte että kuim paljo se Jukka otti siitä sillon
- 2 siitä autosta kattoik sää vanhoja?
- 3 Hu1(n57): ee n ku **hän** surree semmost nyk kui paljo mää oom maksanu
- 4 isän autosta ku mää ostin sillo sen Fiastan,
- 5 Hu3(n59): joo.
- 6 Hu1(n57): muistak sää sel luumuvvärisen Fiastan?
- 7 Hu3(n59): juu muistaj juu.

Kaikissa tämän luvun esimerkeissä (2, 3 ja 4) *hän*-pronominin kanssa samassa yhteydessä esiintyy jokin *hän*-pronominin viittauskohteen kognitiivista toimintaa ilmaiseva sana: esimerkissä 2 *antaa*-verbi sen merkityksessä 'sallia', esimerkissä 3 'halua' tai 'mielitekoa' merkitsevä *iili* (ks. SMS) ja esimerkissä 4 *surra*-verbi. Mentaali-verbillä tapahtuva ajatusten ja tunteiden tulkinta on lähellä varsinaista puheakti-verbillä tapahtuvaa referointia (Pajunen 1988: 241). Se, että on kyse viittauskohteen ajatusten tulkitsemisesta, käy edellä esitetyistä esimerkeistä selvästi ilmi ja lienee pääasiallinen *hän*-pronominin valinnan syy. Alasatakuntalaisessa aineistossa tällaisia *hän*-tapauksia esiintyy tässä esiteltyjen lisäksi vielä muutamia muitakin esimerkiksi *muistaa*- ja *meinata*-verbien subjektina.

Ajattelijaa ja tunteiden kokijaa kognitiivisen verbin subjektina ilmaisevat pronominit eivät kuitenkaan rinnastu varsinaisessa referoinnissa esiintyviin logoforisiin pronomineihin vaan pikemminkin johtolauseen subjektina esiintyviin pronomineihin. Logoforisten pronomien kaltaisia, esimerkiksi lausumassa *äitil on sillai hyvä muisti kun se, se muistaa ny sen mitä muistikokkeesa hän teki väärin* (Sapu-164) esiintyvän *hän*-pronominin tyyllisiä tapauksia aineistossa esiintyy läsnäolijaan viittaavina vain muutamia. Tätä referoinnin laajentumiseksi kutsuttua Ylikahrin (1996) ja Lappalaisenkin (2010a: 302–304) tarkastelemaa ilmiötä käsittelen lyhyesti koko alasatakuntalaisen aineiston mittakaavassa erikseen luvussa 7.3.3, sillä ilmiö on poissaolijaan viittaavana yleisempi.

Eläytyvyys ja tulkitsevyys selittävät aineiston läsnäolijoihin viittaavien *hän*- ja *he*-pronominien esiintymistä kuitenkin vain osan. Suuri osa alasatakuntalaisen aineiston läsnäolijaan viittaavista *hän*- ja *he*-pronomineista on sellaisia, joiden yhteydessä viittauskohteen referointi ja tulkitseminen eivät ole yhtä selväpiirteisiä. Näissä

tapauksissa näkökulman ottaminen onkin nähdäkseni tulkittava laajemmin kohteliaisuuteen ja referentin läsnäoloon liittyväksi ilmiöksi.

6.2. Viittauksen kohde tekijän roolissa

Enemmistö tarkastelemassani alasatakuntalaisessa aineistossa esiintyvistä läsnäolijaan viittaavista *hän-* ja *he-*pronomineista on anaforisia eli edellä mainittuun viittaavia. Siten niiden käyttö rinnastuu *se-* ja *ne-*pronomien käyttöön (Seppänen 1998: 45). Useissa tapauksissa ei kuitenkaan esiinny luvussa 6.1 esitettyjen esimerkkien tyylistä viittauskohteen kognitiiviseen toimintaan viittaavaa sanaa tai muutakaan selvää merkkiä siitä, että olisi kyse viittauskohteen tunteiden tai ajatusten tulkinnasta.

Saukkonen (1967: 286–292) on esittänyt, että *hän-*pronominin käyttö liittyisi puhujan ja kuulijan havaintopiireihin siinä mielessä, että kyse olisi juuri puhujan asenteista ja suhtautumisesta eikä millään tavalla puhuteltavan. Samalla kannalla ovat Vilppula (1989: 396) ja Siitonen (2008: 87–88): *hän-*pronominin sisältävissä lauseissa puhuja ilmaisee omaa reaktiotaan, esimerkiksi kunnioittavaa tai välinpitämätöntä asennetta tai esittää asiasta oman tulkintansa.

Alasatakuntalaisessa aineistossa kuitenkin läsnäolijaan viittaava *hän-*pronomini esiintyy usein lauseessa, joka ei ainakaan kovin selvästi tuo esiin puhujan asennetta ja tulkintaa. Siinä mielessä olen samaa mieltä Saukkosen (1967: 286–292) kanssa, että puheenaiheena olevat asiat eivät ole läheisiä varsinaiselle puhuteltavallekaan. Yleensä asiat, joita aineistossani esiintyvät *hän-*pronominin sisältävät lauseet käsittelevät, ovat sellaisia, jotka keskustelijoiden joukosta viittauksen kohde tietää parhaiten, havaintopiireistä puhuttaessa ne kuuluisivat siis puhujan tai kuulijan sijasta viittauskohteen havaintopiiriin. Seppäsen (1998: 60) aineistossa silloin, kun puheena ovat toisen, läsnä olevan ihmisen asiat, viittaavana pronomininä on *tämä*. Näin ollen näyttää siltä, että ainakin osa alasatakuntalaisen aineiston Seppäsen (1998) aineistoa runsaammista *hän/he-*pronomineista ja vähäisemmistä *tämä/nämä-*pronomineista voi selittyä sillä, että alasatakuntalaiset suosivat tällaisissa, ei selvästi referoivissa tai eläytyvissä mutta kuitenkin ikään kuin toisen ihmisen puolesta tuotetuissa lausumissa *tämä-*pronominin sijaan *hän-*pronominia.

Näissä tilanteissa *hän*-pronominin käyttö luo nähdäkseni vaikutelman referoinnista olematta kuitenkaan varsinaista referointia. Seppänen (1998: 91) toteaa, että kun referointi käsitetään laajemmin toisen henkilön näkökulman ottamiseksi, käyttämällä *hän*-pronominia puhuja ilmaisee antavansa viittauskohteelle ikään kuin alkuperäisen puhujan eli lausuman tekijän aseman ja toimivansa itse vain tiedon välittäjänä eli esittäjänä. Tätä pidetään kohteliaana, koska se pitää viittauskohteen mukana keskustelussa. Seppänen (1998: 146–149) esittää esimerkin myös tilanteesta, jossa anaforisella *hän*-pronominilla ilmaistaan kertomuksessa ”ääntä kertomuksen sisältä”. Sekin tukee ajatusta siitä, että *hän*-pronominin valinnan taustalla on tekijän roolin antaminen viittauskohteelle.

Esimerkkikatkelmassa 5 informantti Hu1(n57) viittaa iäkkääseen äitiinsä eli informanttiin Ko3(n29) kolme kertaa: ensin *äiti*-sanalla, sitten *hän*-pronominilla ja katkelman viimeisellä rivillä *se*-pronominilla. Ennen katkelmaa nauhoitustilanteessa katsellaan valokuvia Ko3:n syntymäpäiväjuhlista, ja katkelman ensimmäisellä rivillä Hu1 aloittaa uuden, juhliin liittyvän lyhyen kertomuksen.

Esimerkki 5 (Sapu-187)

- 1 Hu1(n57): **äitim** piti siä juhlista laulaak katop Timpaṅ kans se Danakil.
- 2 Hu3(n59): joo.
- 3 Hu1(n57): mut ku ei kerittys sit harjottellee ku **hän** sin sairaalaaj joutu.
- 4 Hu3(n59): jooo niṅku se tuli sillai,
- 5 Hu1(n57): ni.
- 6 Hu3(n59): hiukan siinä ennen sitten se.
- 7 Ko3(n29): joo.
- 8 Hu1(n57): ku oli kaikki tilattu ja varattu ja
- 9 Hu3(n59): mm.
- 10 Hu1(n57): me päätettii et kyl **se** sit tuaraav vaikka sāṅṅysä.

Rivillä 3 esiintyvä *hän*-pronomini on siis anaforinen, mutta lauseen *ku hän sin sairaalaaj joutu* ei voi tulkita suoranaisesti referoivan Hu1:n äidin ajatuksia tai tunteita, vaikka tämä onkin lauseessa subjektina ja *joutua*-verbin voi merkityksessä ’päätyä tahtomattaan’ ajatella kuvastavan viittauskohteen suhtautumista tapahtuneeseen. Kun verrataan rivin 3 *hän*-pronominia ja rivin 10 *se*-pronominia toisiinsa, huomataan, että *se*-pronominin sisältämä virke on tuotettu selvästi Hu1:n näkökulmasta ja viittaa kertomuksen maailmaan eli tilanteeseen, jossa Hu1 on aiemmin keskustellut miehensä

kanssa siitä ja jossa viittauksen kohde ei luultavimmin ole ollut läsnä. *Hän*-pronominin sisältävä lause *ku hän sin sairaalaaj joutu* taas ottaa viittauskohteen huomioon sairaalaan joutumisen kokijana ja keskustelutilanteessa läsnä olevana henkilönä. *Hän*-viittauksen kohde, informantti Ko3, varmistaa kerrotun oikeellisuuden myöhemmin rivillä 7 tuottamalla partikkelin *joo* ja osoittaa näin lukevansa itsensä lausuttujen vuorojen vastaanottajien joukkoon. On myös mahdollista, että *hän*-pronominin käyttö esimerkissä 5 liittyy osaltaan sympatian ja osanoton ilmaisemiseen Ko3:n loukkaantumisen johdosta.

Esimerkissä 6 informantti Ha13(n85) kertoo koulutushistoriastaan aloittaen päiväkotiajoista. Hän kertoo käyneensä päiväkotia Satalinnassa ja kertoo paikasta lisää riveillä 1, 2 ja 4 osoittaen sanansa nauhoittajalle. Rivillä 5 Ha14 täydentää selitystä lisätiedolla, että Ha13 on käynyt kaukana kotoaan olevaa päiväkotia äitinsä työn takia.

Esimerkki 6 (Sapu-167)

- 1 Ha13(n85): Satalinnassa. ja totaa, siis se on tuulla, siäl on niñkus
- 2 Satalinnan sairaala ja noi
- 3 Ha12(n85): mun on pakko nyt pitää tupakkatauko.
- 4 Ha13(n85): systeemit. joo. siälläh, tosiaa,
- 5 Ha14(n86): niñkuh **hänen** äitis oli siäl töis.
- 6 Ha13(n85): mm, ja tota, mitää, em mää oikeim päiväkodist osaa sanoo
- 7 mitään [nauraen] muut.

Vilppula (1989: 392–393) toteaa *hän*-pronominin esiintyvän niin kutsutuissa tähdennyslauseissa sekä selityksissä ja perusteluissa. Erityisesti Satakunnan murteissa sen esiintyminen on vanhastaan ollut yleistä sivulauseissa (Vilppula 1989: 394). Monet tämän tutkimuksen alasatakuntalaisen aineiston läsnäolijaan viittaavista *hän*- ja *he*-esiintymistä ovatkin esimerkin 6 tyyllisissä *mutku*- tai *niñku*-alkuisissa lausumissa, jotka täydentävät ja selittävät *hän*-pronominin viittauskohteeseen liittyvää asiaa. Myös edellä (luku 6.1, esimerkit 3 ja 4) esitetyt edellisen puhujan vuoroa tulkitsevat *hän*-pronominin sisältävät lauseet on mahdollista nähdä tähdennyksinä ja selityksinä. Toinen *hän*-pronominin käyttöön esimerkissä 6 mahdollisesti vaikuttava seikka on se, että se esiintyy lauseessa, joka on suunnattu nauhoittajalle, jota muut keskustelijat eivät tunne kovin hyvin. Tätä selitysvaihtoehtoa käsittelem seuraavassa luvussa 6.3.

Alasatakuntalaisessa aineistossa *hän-* ja *he-*pronominin käyttö läsnä olevasta ihmisestä tuntuu yleisimmin liittyvän juuri edellä kuvatun kaltaisiin tilanteisiin, joissa informantti kertoo toisen ihmisen puolesta jonkin tähän liittyvän asian tai täydentää tämän sanomisia lisähuomautuksella ottamatta kertojan roolia. Ilmiö on kytköksissä *hän-*pronominin referointikäyttöön ja siinäkin otetaan viittauskohteen näkökulma, mutta tulkintaa ei juuri ilmene eikä kyse ole aikaisemman puhetapahtuman toistamisesta. Kuten olen edellä todennut, ennemminkin kyseessä tuntuu olevan kohteliaisuuskäytäntö, jossa huomioidaan läsnäolija, kun puhutaan häneen kiinteästi liittyvästä asiasta. *Hän-*pronominin käyttäjä ilmaisee, että pronominin viittauskohde tietää asiasta enemmän ja olisi siksi oikeutetumpi asian kertoja. Puhuja siis antaa viittauskohteelle tekijän roolin ja ilmaisee itse toimivansa vain esittäjänä, koska puheena oleva asia on sellainen, josta *hän-*pronominin viittauskohteella on keskustelijoista parhaat tiedot, tai koska puhuja tahtoo pitää lauseensa välihuomautuksen kaltaisena viemättä *hän-*viittauksen kohteelta tämän asemaa asian kertojana.

Läsnäolijaan viittaamisen monimutkaisista kohteliaisuuskäytännöistä kertovat myös kyselylomakkeen kohtaan 6.5 (ks. liite 2) saadut vastaukset. Kyselyn kohdassa 6 vastaajia pyydettiin arvioimaan *hän-* ja *se-*pronominien sävyeroja tilanteessa, jossa viittauskohde ei ole paikalla. Tehtävässä (ks. liite 2, kohta 6.5) oli myös kysymyksenä, miten pronominiviittaus muuttuisi, jos viittauksen kohde kuuluisikin keskustelun. Odotukseni oli, että vastaajien mielestä *hän-*pronominin valinta olisi luontevaa etenkin viittauskohteen ollessa läsnä, sillä kvantitatiivinen analyysi (ks. luku 5.4) osoittaa, että alasatakuntalaiset käyttävät nauhoituksissa läsnäolijaan viittaamaan suhteessa selvästi useammin *hän-* ja *he-*pronomeja kuin poissaolijaan viittaamaan. Lisäksi kyselyn esimerkkilause *Mut toivottavasti hän/se ny sitte viihtyy siäl* sisältää viittauskohteen tunnetta ilmaisevan verbin *viihtyy*, joka myös voisi edellä luvussa 6.1 analysoitujen esimerkkien valossa luoda edellytyksiä *hän-*pronominin valinnalle. Informanttien itsearviot pronominien käytöstä pitävät yleisesti ottaen hyvin paikkansa (ks. taulukko 3), joten olisi odotettavaa, että he vastaisivat käyttävänsä kyselylomakkeen esimerkki-tilanteessa viittauskohteen poissa ollessa *se-*pronominia ja läsnä ollessa *hän-*pronominia samankaltaisesti kuin nauhoiteaineistosta poimituissa esimerkeissä. Selviä viitteitä tähän suuntaan ei vastauksista kuitenkaan ilmene.

Vaikka odotuksenmukainen *hän/se*-jakauma ei vastauksista käykään ilmi, on kysymys viittauskohteen läsnäolon vaikutuksesta pronominin valintaan herättänyt vastaajissa kuitenkin paljon ajatuksia. Kaikista vastaajista 10/39 on sitä mieltä, että lause pitäisi muotoilla toisin viittauskohteen ollessa paikalla ja puhuttaessa häneen liittyvistä asioista tulisi virke osoittaa suoraan hänelle. Tästä voi päätellä, että kyselyn esimerkkikatkelma lienee huonosti valittu, koska se on sävyltään viittauksen kohdetta arvosteleva. Koko ryhmästä 18/39 katsoo mahdolliseksi, että arvostelevassa yhteydessä esiintyvä *hän*-pronomini voi olla sävyltään vähättelevä ja ivallinen (ks. luku 7.2). Ivallisen tulkinnan mahdollisuus lienee syynä edellä mainittujen 10 vastaajan näkemys, että lausuma tulisi muotoilla toisin.

6.3. Haastattelumaisesta tilanteesta juontuva *hän*

Eläytymisen lisäksi Seppänen (1998: 87–89) on huomannut aineistossaan toisen läsnäolijaan viittaavan *hän*-pronominin käyttötavan. Hänen aineistonsa ravintolassa nauhoitetussa ja muuta aineistoa vanhemmassa osassa esiintyy *hän*-pronominin deiktistä eli osoittavaa käyttöä. Toisin sanoen *hän*-pronominilla ei viitata jo valmiiksi puheenaiheena olevaan henkilöön, vaan sillä otetaan tilanteessa muuten keskeinen henkilö puheenaiheeksi. Tällainen *hän*-pronominin käyttö rinnastuu Seppäsen (1998: 87–88) mukaan *tämä*- ja *tuo*-pronomien käyttöön. Seppäsen tutkimuksen esimerkeissä pronominin valinta selittyy institutionaalisen tilanteen vaatimalla kohteliaisuudella tai yleisesti varovaisella sävyllä.

Seppänen toteaa, että läsnäolijasta käytetyn pronominin valinnalla määritellään puhe-tilanteen muodollisuusaste joka kerta uudelleen. *Hän*-pronominia käytetään, jos puhe muuten voitaisiin tulkita liian tuttavalliseksi, ja kielenhuollon tuottamaan normiin turvaudutaan institutionaalisissa tilanteissa ja puhuttaessa vieraiden kanssa. (Seppänen 1998: 91.) Omassa alasatakuntalaisessa aineistossani, josta osa on perinteisempiä murrehaastatteluita ja osa toisensa hyvin tuntevien ihmisten välistä vapaata keskustelua, esiintyy joitakin *hän*-pronomineja, joiden valinnan voi ajatella ainakin osaksi johtuvan haastattelumaisesta tilanteesta tai puhekumppanin vieraudesta.

Esimerkki 7 on samasta keskustelusta kuin edeltävässä luvussa käsitelty esimerkki 6. Tälle nuorten naisten ryhmäkeskustelulle on tyypillistä, että siinä esiintyvät muutamat sellaiset virkkeet, joissa esiintyy läsnäolijaan viittaavia *hän*-pronomineja, on osoitettu samanikäiselle nauhoittajalle selvennykseksi keskustelijoiden yhteyksistä toisiinsa (esimerkki 7) tai *hän*-viittaus kohdistuu niissä nauhoittajaan (esimerkki 8 myöhemmin). Nauhoittaja ei tunne nauhoitettavia ennestään ja, vaikka keskustelu muuten on vilkasta ja vapaamuotoista, nauhoittajan läsnäolo ja vieraus saattavat vaikuttaa pronomien valintaan ainakin hetkittäin informanttien muistaessa tilanteen luonteen.

Esimerkki 7 (Sapu-167)

- 1 Ha12(n85): nii joo tosiaan siis, niinku **hän** [Ha14¹³] asuu tosa alemmas
- 2 rivitalos toises pääs ja **hän** [Ha13] asuu toises pääs [nauraa] et me
- 3 ollaan, tällee niinkuj jo naapureit.
- 4 Ha13(n85) [lopettaa puhelun ja palaa keskusteluun]: sorit.
- 5 Ha14(n86): ja siis tota. **hän** [Ha13] on niinku muv veljeni kans et me,
- 6 asutaan sit tällee, ja me ollaan oltu joskus iham piänen
- 7 Ha12(n85): mm.
- 8 Ha14 (n86): kavereita.

Ennen esimerkkitarkkelman 7 alkua informantti Ha14(n86) on kertonut, miten päätyi muuttamaan Ha12(n85):n naapuritaloon. Tämä saa Ha12:n muistamaan, että nauhoittaja ei ole tietoinen naapuruudesta. Miksi Ha12 ei kuitenkaan käytä Seppäsen (1998: 208) havaitsemaan tapaan edellä äänessä olleesta Ha14:stä pronomia *tämä* (rivi 1) ja puolestaan keskustelutilanteesta hetken poissa olleesta ja paikalle vasta palaavasta Ha13(n85):sta pronomia *tu* (rivi 2)? Rivillä 5 esiintyy vielä katkelman kolmas läsnäolijaan viittaava *hän*, jota käyttää puolestaan Ha14 viittaamaan Ha13:een.

Kyselyvastauksista selviää, että keskustelukumppanin tai viittauskohteen vieraus on tärkeä ja tiedostettu tekijä kolmaspersoonaista pronomia valittaessa (ks. tarkemmin luku 6.4). Näin ollen *hän*-pronominin valintaa esimerkissä 7 selittänee puhujille vieraan nauhoittajan läsnäolo, vaikka toisaalta kyse voi myös olla idiolekteistä tai siitä, että tässä katkelmassa viittauskohde on puhujan läheinen ystävä (vrt. Lappalainen 2010: 290–292). Lisäksi esimerkissä 7 on luvussa 6.2 esitettyjen tapausten mukaisesti jälleen kyseessä virkkeet, joissa *hän*-viittauksen kohteesta kerrotaan asumiseen ja seurusteluun liittyviä lisätietoja, jotka ovat parhaiten hänen itsensä tiedossa. Näin ollen myös

¹³ Nauhoitus Sapu-167 on itse nauhoittamani. Muistikuvani on, että puhujat merkitsevät *hän*-viittausten kohteet tässä katkelmassa myös katsomalla näitä ja mahdollisesti pienellä nyökkäyksellä.

esimerkin 7 *hän*-pronominit selittyvät ainakin jossain määrin myös sillä, että kerrottaessa läsnä olevan ihmisen puolesta asioita, joiden kertojaksi hän itse olisi luontevin valinta, käytetään kohteliaisuuden osoittamiseksi referoimisen pronominia. Lisäksi nauhoituksen Sapu-167 *hän*-lauseita voidaan pitää tähdennyksinä ja selityksinä (ks. Vilppula 1989: 392–393), eivätkä ne avaa aiheita laajemmalle keskustelulle.

Samoin kuin nauhoittajalle suunnattujen tarkennusten *hän*-pronominit, myös ne aineiston läsnäolijaan viittaavat *hän*-pronominit, joiden viittauksen kohteena on informanteille vieras nauhoittaja, voidaan tulkita selittyvän nauhoitustilanteesta käsin. Esimerkki 8 on samasta keskustelusta kuin esimerkki 7 eli puhetilanteesta, jonka nauhoittaja tapaa informantit ensi kertaa vasta nauhoituksen yhteydessä. Esimerkki 8 on pitkän nauhoituksen loppupuolelta tilanteesta, jossa keskustelua käydään siitä, ketkä nauhoitettavien tuttavista voisivat vielä suostua tutkimushankkeen informanteiksi.

Esimerkki 8 (Sapu-167)

- 1 Ha14(n86): mm m, niij just, se kyl kertos kaikki maailma jutut. mut toi,
- 2 kai noist sit joku muu, niist veljistki vois suastuaj jos Jukka ei suastu.
- 3 Ha12(n85): sää voit nyk katos sit järkät. jos sää viittit? saa **hän** sitte,
- 4 hommav valmiiks.
- 5 Ha14(n86): niij just.

Informantit Ha14 ja Ha12 päätyvät siihen tulokseen, että Ha14:n tutuista joku varmasti suostuisi nauhoitettavaksi, jos Ha14 toimii välittäjänä ja kysyy asiaa heiltä nauhoittajan puolesta. Nauhoittaja on kuunnellut keskustelua vaiti ennen kuin Ha12 viittaa häneen esimerkkitatkelman 8 rivillä 3. Koska nauhoittaja on keskustelusta hieman ulkopuolinen eikä tilanteessa mitenkään keskeinen puheenaihe, häneen voitaisiin Seppäsen (1998: 72) mukaan viitata *tuo*-pronominilla. *Hän*-pronominia käytettäessä lausuman sävy on varovaisempi ja kohteliaampi (vrt. Seppänen 1998: 89), mikä on luontevaa silloin, kun viittauskohde ei ole tuttu.

Myös nauhoituksissa Sapu-164 ja Sapu-187, joilla kummallakin puhuu sama joukko informanteja eli Hu1(n57), Hu3(n59) ja Ko3(n29), esiintyy useita nauhoittajaan viittaavia *hän*-pronomineja. Kuten myöhemmin luvussa 6.4 käy ilmi, *hän*-pronominin viittauskohteeksi mielletään useimmiten puhujaa vanhempi tai vieras henkilö. Lappalainen (2010: 290–291) toteaa, että hänen aineistonsa puhujat käyttävät vanhemmistaan

enemmän *hän*-pronomineja kuin samanikäisistä tai nuoremmista sukulaisista. Näin ollen ei ole odotuksenmukaista, että iäkäs informantti Ko3 käyttää itseään huomattavasti nuoremmasta – lapsenlapsensa ikäisestä – nauhoittajasta pronominia *hän*. Tällöin nauhoittajan institutionaalinen asema keskustelun tallentajana saattaa vaikuttaa pronominin valintaan. Ennen esimerkkikatkelmaa 9 informantti Ko3 on kertonut pitävänsä vihkisormusta edelleen, vaikka hänen miehensä on kuollut vuosia sitten.

Esimerkki 9 (Sapu-164)

- 1 Ko3(n29): kyl ne lähtee juur mut mää oom pitänyv vaa. onk **sulla**
- 2 sormus? onks **hän** kihloisa?
- 3 nauhoittaja: kihlasormus juu.
- 4 Ko3(n29): onk **se** kihloisa? jaaha hh h. onk se sitte siältä teiltä päin se sit
- 5 sum miäs?
- 6 nauhoittaja: no se opiskelee Turusa kans
- 7 Ko3(n29): jaaha.

Esimerkkikatkelman 9 alussa Ko3 osoittaa kysymyksen ensin suoraan nauhoittajalle toista persoonaa käyttäen. Koska nauhoittaja ei ilmeisesti reagoi kysymykseen tarpeeksi nopeasti, Ko3 osoittaa sen rivillä 2 *hän*-pronominia käyttäen läsnä olevalle nauhoittajan äidille. Nauhoittajan vastauksen (rivi 3) jälkeen Ko3 toistaa kysymyksen vielä *se*-pronomiinilla (rivi 4) ikään kuin retorisenä ihmettelynä.

Esimerkin 9 pronomien valinnassa voidaan nähdä eräänlainen liukuma suoraan puhutteleavasta toisen persoonan pronominista puhtaasti anaforiseen *se*-pronominiin. Seppäsen (1998: 210) mukaan kolmaspersoonaisista pronomineista *tämä* on lähinnä toisen persoonan pronominia, ei suinkaan *hän*. Miksi Ko3 kuitenkin käyttää pronominia *hän* eikä *tämä*? Lause ei tulkintani mukaan ole *hän*-puhuttelukaan (vrt. Yli-Vakkuri 1989: 57–58; Seppänen 1998: 82), sillä Ko3 ei muilla keinoin osoita lausetta nauhoittajalle: hän ei esimerkiksi katso *hän*-kysymyksen aikana nauhoittajaa vaan tämän äitiä¹⁴. Valinnan voi selittää se, että keskustelijoista juuri Ko3 ja nauhoittaja tuntevat toisensa huonoiten ja että nauhoittajan nuoruutta kompensoi hänen haastattelijan asemansa, jolloin Ko3 valitsee kohteliaan pronominin. Vaikutusta voi olla myös sillä, että Ko3 osoittaa *hän*-kysymyksen juuri nauhoittajan äidille. Nimittäin kyselylomakkeen vastauksissa moni huomauttaa pronominin valinnan vaativan erityistä tarkkuutta, kun puhutaan viittauskohteen vanhempien tai muiden läheisten kanssa.

¹⁴ Nauhoitus Sapu-164 on itse nauhoittamani, joten havainto perustuu muistikuvaan.

6.4. Kohtelias tai inhimillisyyttä korostava *hän*

6.4.1. Yleistä

Edellä olen käsitellyt *hän*-pronominin käyttöä keskustelun osallistujan huomioimiseen tekijän ja esittäjän roolien vaihtelun näkökulmasta (luku 6.2) ja nauhoitustilanteen haastattelumaisuuden vaikutusta *hän*-pronominin valintaan (luku 6.3). Tässä luvussa tarkoitukseni on perehtyä tarkemmin siihen, miten viittauskohteen ominaisuudet vaikuttavat pronominin valintaan ja millaisia käsityksiä asiasta on puhujilla itsellään kyselyvastausten perusteella.

Yleinen käsitys on, että *hän*-pronominin viittauskohde on usein puhujalle läheinen, tärkeä ihminen tai sellainen, jota kohtaan puhuja tuntee kunnioitusta tai sympatiaa (mm. Mielikäinen 1988: 282; Vilppula 1989: 391; Siitonen 2008). Vilppula (1989: 391) mainitsee kohteliaisuuden *hän*-pronominin valinnan syynä erityisesti silloin, kun puhutaan läsnä olevasta henkilöstä. Mielikäisen (1982: 282) havaitsemia *hän*-viittauksen kohteita ovat muiden muassa opettaja, puoliso, vanhemmat, omat lapset ja asiakkaat. Lappalaisen aineistossa poissa olevaan ihmiseen viittaavaa *hän*-pronominia käytetään useimmiten puolisoista ja muista, erityisesti itseä vanhemmista perheenjäsenistä. Myös ystäviin ja niin kutsuttuihin institutionaalisiin tuttavuuksiin viitataan *hän*-pronominilla etenkin, jos puheen sävy on positiivinen. (Lappalainen 2010a: 290–292.) Luvian, Porin ja Honkilahden *hän*- ja *he*-pronominista taas on havaittu, että ne esiintyvät yleisesti viittaamassa sellaiseen henkilöön, joka ei kuulu puhujan nykyhetkiseen arkipäivän elinpiiriin (Kurki ym. tulossa). *Hän*-pronominilla voi olla myös negatiivinen, ironinen sävy, jota esiintyy tämän tutkimuksen alasatakuntalaisessa nauhoiteaineistossa opettajaan ja entiseen poikaystävänsä viitattaessa (ks. luku 7.2).

Seppäsen mukaan *hän*-pronominin käsittäminen kohteliaaksi muodoksi on perua toisaalta yleiskielen normista, toisaalta murrepohjaisesta referointikäytöstä. Yleiskielen normista juontaa juurensa *hän*-pronominin käytön viittauskohteen inhimillisyyttä korostava sävy. Se tulee kyseeseen erityisesti puhuttaessa pikkulapsista tai muista sellaisista henkilöistä, jotka eivät välttämättä kykene itse ilmaisemaan asiaansa riittävän selvästi. Yleiskielen normia noudattava *hän*-pronominin kohtelias käyttö saa tukea murteissa esiintyvistä referointikäytöstä. Kun referointi käsitetään laajemmin toisen

henkilön näkökulman ottamiseksi, referoinnin pronominia *hän* käytetään edellä kuvattuun tapaan toisaalta häivyttämään äänessäolijan asemaa, toisaalta korostamaan viittauskohteen asemaa lausuman tekijänä. (Seppänen 1998: 91–92.)

6.4.2. *Hän*-viittauksen kohde kyselyvastauksissa

Kuten jo edellä luvussa 6.1 totesin, eläytyvän ja tulkitsevan *hän*-pronominin kohteena on usein pikkulapsi tai muu sellainen kohde, jonka ilmaisu kaipaa eläytyjän mielestä selvennystä. Lomakekyselyssä (liite 2, kohta 5.2) olen kysynyt vastaajilta, mitä pronominia he käyttävät pikkulapsista. Satakuntalaisista vastaajista 12/27 ja muualta kotoisin olevista 4/12 kertoo jossain tilanteessa käyttävänsä lapsesta *hän*-pronominia. Sen käyttötilanteina mainitaan lepertely, vieraamat lapset ja lapsen vanhempien kanssa keskusteleminen. Toisaalta muutama vastaaja arvelee käyttävänsä pikkulapsista *hän*-pronominia harvemmin kuin muista ihmisistä. Lepertelevän sävyinen eläytyvä *hän* pikkulapsiin viittaavana saattaa olla helposti tunnistettava ilmiö, sillä sitä käyttää myös Jenny Niemelän (2010: 109) pro gradu -tutkielmassaan havainnoima lapsi, joka viittaa sillä pikkuveljeensä aikuisten kieltä matkien¹⁵.

Puhujaa vanhemmista ihmisistä puhuttaessa kohteliaisuus mielletään tärkeäksi *hän*-pronominin valinnan syyksi. Lomakekyselyssä (liite 2, kohta 5.1) satakuntalaisista vastaajista 19/27 ja muualta kotoisin olevista 6/12 arvelee käyttävänsä vanhoista ihmisistä *hän*-pronominia ainakin silloin, kun on puhe vieraammasta vanhuksesta tai halutaan muuten ilmaista kunnioitusta.

Vastaajat mieltävät vanhuksiin viitattaessa korrekteinman pronominin olevan *hän*, vaikka sitä ei välttämättä pidetä omaan puhetyyliin sopivana. Satakuntalaisista vastaajista eräs nuori nainen kertoo välttelevänsä pronomini viittauksia puhuessaan läsnä olevista vanhuksista. Toinen taas kirjoittaa sanovansa usein *se*, vaikka yrittäisi kiinnittää huomiota puheeseensa ja viitata vanhuksiin *hän*-sanalla. Nämä havainnot tukevat Siitosen (2008: 104) huomioita siitä, että osalle puhujista *hän*-pronomini on hankala ja pakonomainen tuotettava myös niissä tilanteissa, joihin nämä mieltävät sen kuuluvan.

¹⁵ Tosin Niemelän (2010) tutkimuksen lapset ovat turkulaisia, ja Turun puhekielessä ja lounaismurteissa *hän*-pronominin käyttö lienee lounaisia välimurteita yleisempää muutenkin kuin eläytyessä (ks. esim. Siitonen 2008: 104).

Ikäeron lisäksi puhekuomppanin tai viittauksen kohteen tuttuus tai vieraus vaikuttaa merkittävältä tekijältä pronominin valinnassa. Kyselylomakkeessa satakuntalaisista 13/27 ilmoittaa käyttävänsä *hän*-pronominia puhuessaan vieraista ihmisistä tai vieraitten ihmisten kanssa, muualta kotoisin olevista vastaava määrä on 8/12. Viralliset, muodolliset tilanteet ja työelämän *hän*-pronominin käyttöaloina mainitsee satakuntalaisista 15, muualta kotoisin olevista 4. Samanlaisia vastauksia ovat antaneet myös Siitosen (2008: 104) kyselyn vastaajat.

Käyttämässäni kyselylomakkeessa on pyydetty vastaajia pohtimaan esimerkkikatkelman avulla läsnäolijaan viittaavien *hän*- ja *toi*-pronomien sävyeroja (liite 2, kohta 7). Esimerkkinä viittauksen kohteesta on annettu mummo ja pikkusisko, ja arvioitava lause *kun **toi/hän** asuu ihan tos* kertoo viittauksen kohteeseen liittyvän asian. Yhtä lukuun ottamatta kaikki kysymykseen vastanneet pitävät *hän*-pronominia tilanteessa kohteliaampana. Positiivisina sävyinä mainitaan kohteliaisuuden lisäksi kunnioitus ja läsnä olevan henkilön huomioiminen. Toisaalta *hän*-pronominiin mummosta käytettynä liitetään myös negatiivisiksi koetut piirteet etäisyys, vieraus, teennäisyys ja mielistelevyys. Myös Siitosen (2008: 104) kyselyn vastauksissa on noussut esiin, että osa ihmisistä kokee *hän*-pronominin käytön ärsyttävänä hienosteluna. Kunnioituksen, etäisyyden ja vierauden *hän*-pronominiin liitettyinä sävyinä mainitsee myös Jyväskylän puhekieltä tutkinut Mielikäinen (1982: 282).

Satakuntalaisista informanteista 12/27 käyttäisi omasta mummostaan enemmän pronominia *hän* kuin *toi*, kun taas *toi*-pronominia pitää luontevampana 9 informanttia. Satakuntalaisista vastaajista 17/27 liittää vanhukseen viittaavaan *toi*-pronominiin negatiivisia sävyjä kuten epäkunnioitus, alentuvuus, vähättely ja töykeys. Positiivisena sävynä siihen liitetään ainoastaan tuttavallisuus, jonka on maininnut kaksi informanttia. Verrokkiryhmän 12 informantista *hän*-pronominin valitsee 6 ja *toi*-pronominin vain 2 henkilöä. Muut heistä arvelevat sanovansa vastaavassa tilanteessa pronomien *hän* tai *toi* sijasta *se* tai käyttävänsä nimeä tai substantiivia. Koko vastaajaryhmästä 10/39 mainitsee vastauksessaan, että mieluiten kiertäisi valinnan käyttämällä esimerkiksi *mummu*-sanaa pronominin tilalla. Näin ollen tilanteissa, joihin liittyy osittain ristiriitaisia sävyjä, kuten mummon kanssa puhuttaessa tuttavallisuus ja kunnioitus, käytettävän kolmaspersoonaisen pronominin valitseminen voi tuntua vaikealta.

Läsnä olevaan pikkusiskoon viittaavana *toi*-pronominia arveli itse käyttävänsä koko vastaajajoukosta 26/39 informanttia eli selvästi useampi kuin mummoon viittaavana, jolloin koko ryhmästä *toi*-pronominia suosi vain 12/39. Lisäksi kuusi muuta arvioi *toi*-pronominin vähemmän tyyneäksi pikkusiskoon viittaavana kuin mummoon viittaavana ja sikäli mahdolliseksi käyttää, vaikka ei ajattelekaan sen kuuluvan omaan puhe-tyyliinsä. Nuoreen ja tuttuun ihmiseen viitattaessa ei pronomien käytössä näytä siis olevan samanlaista kunnioituksen ja tuttavallisuuden ristiriitaa kuin vanhaan ja tuttuun viitatessa.

6.4.3. *Hän*-viittauksen kohde nauhoitetussa puheessa

Viittauskohteen nuoruuden ja tuttuuden yhdistelmän yhteydestä läsnäolijaan viittaavien *hän*-pronomien käytön vähäisyyteen kertoo kyselyvastausten kanssa samansuuntaisesti myös se, että *hän*-viittauksia ei juuri esiinny niissä nauhoituksissa, joissa kaikki keskustelijat nauhoittaja mukaan lukien ovat nuoria ja tuntevat toisensa hyvin. Esimerkiksi nauhoituksessa Sapu-190, josta esimerkkikatkelma 10 on, esiintyy muita läsnäolijaan viittaavia kolmaspersoonaisia pronomineja mutta ei yhtäkään *hän*-pronominia. Hyvin läheisten ja samanikäisten ihmisten kesken tällaisia kohteliaisuusstrategioita ei nähtävästi tarvita.

Esimerkki 10 (Sapu-190)

- 1 Hu6(m84): jhuu. ja sää soitit muuten_et, sinne ihme Sampsan iltasoitto
- 2 silloj joskus, [naurua] **toi** soitti sinne, oli se kilpailu joku
- 3 Hu5(m84): nhh
- 4 Hu6(m84): siä. mää muista mitä sää sanoit ”täälä Veikko Huittisista”,
- 5 Hu4(n79): ”pee niinkum pannaani”, sää soitit sillo.
- 6 Hu5(m84): mjj.
- 7 Hu6(m84): juu sit se kysy että ”mikä vaihto(ehto?)”
- 8 Hu5(m84): ”pannaani”
- 9 Hu6(m84): ”pannaani” sit ne oli ”jaa pee niinkum pannaani vai?” mt
- 10 **tää** oli,
- 11 Hu5(m84): ”juu”.
- 12 Hu6(m84): ”juu”.
- 13 Hu4(n79): mää muistan nää oli,.
- 14 Hu6(m84): mää nauroim me oltiin täälä näi Heino soitti.

Esimerkissä 10 informantti Hu6 viittaa ystäväänsä sekä *toi-* (rivi 2) että *tää-* pronomineilla (rivi 10). Hän muistelee Hu5:n soittamaa pilapuhelua osoittaen vuoroin sanansa suoraan Hu5:lle, vuoroin muille kuulijoille viitaten Hu5:een kolmaspersoonaisella pronomiinilla. Rivin 2 *toi* on ensimmäinen kolmaspersoonainen maininta alkavan kertomuksen päähenkilöstä – joskin Hu6 on jo aloittanut kertomuksen suuntaamalla sen suoraan Hu5:lle käyttämällä toista persoonaa (rivi 4). Seppäsen (1998: 128–129) havaintojen mukaan läsnä olevasta henkilöstä aloitetaan kertomus kuitenkin usein *hän-* pronomiinilla. Esimerkissä 10 rivin 2 *toi* voikin selittyä jonkinlaisena kiusoittelevana tiimiytymisenä (vrt. Seppänen 1998: 79–80).

Tämä taas on Seppäsen (1998: 141–144) mukaan luonteva pronomini läsnä olevasta kertomuksen päähenkilöstä (esimerkissä 10 *tää* rivillä 10) silloin, kun kertomuksessa esiintyy muita henkilöitä, joihin viitataan pronomiinilla *se* (esimerkissä 10 rivillä 7). Esimerkissä 10 esiintyy paljon referointia, jolloin Ylikahrin (1996: 187) havaintojen perusteella olisi mahdollista, että referoinnin pronomini *hän* esiintyisi myös johtolauseessa rivin 10 *tää*-pronominin tilalla. Näin ei kuitenkaan esimerkissä 10 ole, joten on mahdollista, että tilanteen tuttavallisuus estää *hän*-pronominin käytön tai että se on Hu6:n idiolektissä yleensäkin harvinainen.

Hu6:n puhetta on tallennettu kahteen eri nauhoitukseen (Sapu-188 ja Sapu-190), joista molemmat ovat vapaamuotoisia Hu6:n kotona tapahtuvia perheenjäsenten tai läheisten ystävien kesken käytäviä keskusteluja. Ainakaan sellaisissa tilanteissa välittömän puheen *hän* ei vaikuta kuuluvan Hu6:n puheeseen. Hän viittaa läsnäolijoihin pääasiassa pronomineilla *se* ja *toi* (ks. kuvio 9 luvussa 5.4). Ainoa Hu6:lta tallennettu *hän*-pronominin spontaani¹⁶ välittömän puheen esiintymä on hänen tyttärensä viittaava eläytyvä *hän* esimerkissä 2 (luku 6.1).

Nuorten ja keskenään läheisten ihmisten hyvin epämuodollisessa keskustelussa läsnäolijaan viittaavat pronominit vaikuttavat siis käyttäytyvän alasatakuntalaisessa aineistossa hyvin samankaltaisesti kuin Seppäsen (1998) eteläsuomalaisessa (mts. 23) aineistossa. Tämä viittaisi siihen, että alasatakuntalaisten ja eteläsuomalaisten määrällinen ero pronominien käytössä (ks. luku 5.6) selittyisi ennemmin aineistojen

¹⁶ Nauhoituksella Sapu-188 myös pohditaan *hän*-pronominin käyttöä ja keskustellaan *hän*-pronominista kielenaineiksena tyyliin *koirasta sanotaan hään*. Tämän tyyliä *hän*-pronomineja en ole laskenut tässä tutkimuksessa käsiteltävien joukkoon.

erilaisuudella ja nauhoitustilanteiden vaihtelulla kuin alueellisilla eroilla. Nuortenkin keskustelijoiden puheessa esiintyy *hän*-viittauksia silloin, kun nauhoittaja on keskustelijoille vieras, kuten nauhoituksessa Sapu-167, josta on poimittu edellä luvussa 6.3 esitetyt esimerkit 7 ja 8. Toki on otettava huomioon, että aineistossani ei ole kattavasti tarkasteltu samoja puhujia erilaisissa keskustelutilanteissa, joten idiolektierot voivat vaikuttaa vaihteluun.

Vanhempien puhujien välisissä keskusteluissa *hän*-pronominia esiintyy myös silloin, kun keskustelijat ovat läheisiä ystäviä tai perheenjäseniä ja keskustelu on yhtä vapaa-
muotoista kuin edellä tarkastelluilla nauhoituksissa Sapu-188 ja Sapu-190. Nauhoituksissa Sapu-187 ja Sapu-164 keskustelevat keski-ikäiset ystävykset Hu1(n57) ja Hu3(n59) sekä Hu1:n äiti Ko3(n29). Keskustelu on nauhoitettu Ko3:n kotona. Nauhoittaja puolestaan on Hu3:n tytär ja tuntenut muut keskustelijat lapsesta asti. Ko3 ei kuitenkaan ole tavannut nauhoittajaa useisiin vuosiin, joten heidän suhteensa on keskustelijoista etäisin. Nauhoittajan vierauden mahdollista vaikutusta käytettyihin pronomineihin olen pohtinut luvussa 6.3 (esimerkki 9 on myös nauhoituksesta Sapu-164). Näissä nauhoituksissa käytetään *hän*-pronominia kuitenkin viittaamaan myös keskustelijoista kaikkein tutuimpiin, kuten tytär äitiinsä esimerkeissä 4 (luku 6.1) ja 5 (luku 6.2). Esimerkissä 11 rivillä 3 Hu1 viittaa läheiseen ystäväänsä Hu3:een *hän*-pronominilla.

Esimerkki 11 (Sapu-164)

- 1 Ko3(n29): juu mut eiks oos sukkela, sum miälestäki ol laihtunu?
- 2 Hu3(n59): [nauraa]
- 3 Hu1(n57): em mää tiä mää nään **häne** usseemmi,
- 4 Hu3(n59): nii.
- 5 Hu1(n57): ei sillai huamaa.
- 6 Hu3(n59): sillai ei huamaa.

Katkelma alkaa Ko3:n kysymyksestä, jolla hän pyytää tyttäreltään vahvistusta havainnolleen, että Hu3 olisi laihtunut sitten viime näkemän. Keskustelu on jo aikaisemmin sivunnut Hu3:n laihtumista, ja tällöin Hu3 on vähätellyt muutosta väittäen, että Ko3:n havainto johtuu vain tummista vaatteista. Nyt Hu3 sivuuttaa kohteliaisuuden naurulla (rivi 2). Hu1 ei ole Ko3:n kanssa täysin samaa mieltä Hu3:n laihtumisesta ja ilmaisee sen rivillä 3 lausumalla *em mää tiä mää nään häne usseemmi*. Lopulta keskustelijat

päätyvät tulokseen, että Hu3 lienee laihtunut vähän mutta Hu1 tapaa häntä liian usein havaitakseen muutosta.

Esimerkissä 11 rivin 3 *hän*-pronomini voi selittyä kohteliaisuudella ja sillä, että käyttämällä kohteliasta pronominia Hu1 kompensoi lausumansa sisältöä (vrt. Seppänen 1998: 89). Nimittäin Ko3:n kohteliaisuudeksi tarkoitetun huomion kiistämistä voidaan pitää epäkohteliaana myös läheisten ihmisten kesken etenkin, kun se koskee niin arkaluonteista asiaa kuin keskustelukumppanin ulkonäköä. Hu1:n lausuma rivillä 3 on muutenkin sävyiltään hyvin varovainen: hän ei kiistä väitettä suoraan vaan turvautuu epätietoisuuteen sanomalla *em määhän* ja lisäksi tuottaa heti selityksen epätietoisuudelleen.

Alasatakuntalaisen aineiston keski-ikäisillä läsnäolijaan viittaava *tu* on harvinainen (ks. kuvio 9 s. 59), mutta vanhoilla puhujilla sitä esiintyy jonkin verran. Viittauksen kohteena vaikuttaisi tällöin olevan yleensä hyvin läheinen ihminen, esimerkiksi oma lapsi tai puoliso. Esimerkiksi nauhoituksessa Sapu-164 Ko3 viittaa aikuiseen tyttärensä Hu1:een muodolla *toi*. Esimerkkikatkelma 12 on tilanteesta, jossa Ko3 muistelee, kuinka hänellä oli tapana setviä ystävänsä kanssa tämän parisuhdeongelmia suljetun oven takana, jotta tuolloin leikki-ikäinen Hu1 ei olisi kuullut keskustelua.

Esimerkki 12 (Sapu-164)

- 1 Ko3(n29): hh h ja se puhu niitä mulles sit
- 2 nauhoittaja: [nauraa]
- 3 Ko3(n29): mentiiv vessaam puhumaa ettei **toi** kuullu.
- 4 Hu1(n57): jaa.
- 5 Hu3(n59): [nauraa]
- 6 Hu1(n57): mist sää tiät vaik määhän olsin kuullukki?
- 7 Ko3(n29): ni olit voinuk kyllä juu.

Esimerkin 12 tilanteessa on joitakin samanlaisia piirteitä kuin edellä käsitellyssä nuorten puhujien *toi*-viittaustapauksessa (esimerkki 10). Molemmissa katkelmissa muistellaan hauskaa tapausta, nauretaan paljon ja *toi*-viittaus on mahdollista tulkita kiusoittelevaksi.

7. MUITA HUOMIOITA HÄN- JA HE-PRONOMINIEN KÄYTÖSTÄ

Tässä luvussa poimin alasatakuntalaisesta aineistosta vielä muutamia *hän*-pronominiin yleisesti liitettyjä (mm. Vilppula 1989) käyttötapoja. Olen erottanut nämä tapaukset omaksi luvukseen siksi, että näitä käyttötapoja tarkastellessa otan alasatakuntalaisesta aineistosta huomioon myös poissaolijaan viittaavat kolmaspersoonaiset pronominit. Läsnaolijaan viittaavista *hän*-pronomineista ei nimittäin löydy ainakaan selvästi tai ensisijaisesti epävarmuuden ilmaisemisella tai vähättelyllä selittyviä tapauksia. Referoinnin laajentumiksi nimitetty ilmiö taas liittyy tämän tutkimuksen aihepiiriin yleisemmin, sillä niin *hän*-pronominin kohteliaisuuskäyttö kuin sen käyttö tunteiden ja ajatusten tulkintaan on kytköksissä pronominin logoforiseen funktioon. Luvussa 7.3 käsittelen näitä havaintoja kootusti referoinnin laajentumisen näkökulmasta.

7.1. Epävarmuuden ilmaiseminen

Logoforisen käyttönsä kautta *hän*-pronomini on kehittynyt kuulopuheen ja sitä kautta epävarmuuden ilmaisimeksi (Laitinen 2005: 93). *Hän*- tai *he*-pronomini valitaan usein silloin, kun puhuja esittää epävarmoja otaksuvia tai haluaa viestittää, ettei ole selvillä puheena olevan tapauksen yksityiskohdista (Laitinen 2005: 99). Hämmästelyssä ja päivittelyssä *hän*- ja *he*-pronomien käyttöön liittyy usein tietty kaavamainen lauserakenne. Lause on esimerkiksi usein kielteinen tai kysymysmuotoinen huudahdus. (Vilppula 1989: 394, 390; Siitonen 1998: 96.)

Alasatakuntalaisessa aineistossa epävarmuutta ilmaisevia *hän*- ja *he*-pronomineja esiintyy muutamia sekä nuorilla että vanhoilla puhujilla. Esimerkissä 13 parikymppiset ystävykset pohtivat yhteisen tuttavansa perheen rahatilannetta.

Esimerkki 13 (Sapu-167)

- 1 Ha12(n85): mut eik se muutenki oos se Eevi, vanhemmat jaa? em mää
- 2 tiäm mitä ne sit tekee.
- 3 Ha14 (n86): mää e tiä yhtään, yhtää **häne** historiikkia.
- 4 Ha12(n85): historhii.
- 5 Ha13(n85): joo(o. oh hoh.

Katkelman ensimmäisessä vuorossa Ha12 arvelee, että puheena olevan tuttavan vanhemmat ovat hyvätuloisia, mutta myöntää, ettei tiedä tarkemmin näiden ammatteja. Rivillä 3 myös Ha14 ilmaisee olevansa tietämätön puheena olevan henkilön taustasta tuottamalla lauseen *mää e tiä yhtään, yhtää **häne** historiikkia*. Kieltomuodossa oleva lausahdus on tyypillinen esiintymisympäristö yhdentekevyyttä ja epätietoisuutta ilmaisevalle *hän*-pronominille (ks. Vilppula 1989: 390). Rivillä 3 Ha14:n lausahdus kiteyttää edellä käydyn spekuloinnin, ja esimerkkikatkelman jälkeen keskustelu siirtyy nauhoituksessa muihin aiheisiin.

Esimerkissä 14 epävarmuutta ilmaiseva *hän* esiintyy vielä esimerkkiä 13 selvemmin kiteytyneessä lausumassa. Informanttijoukon vanhimpiin kuuluva puhuja Ko3 ei muista valokuvia katsellessaan tarkasti, mitä sukua valokuvassa esiintyvä henkilö hänelle on.

Esimerkki 14 (Sapu-187)

- 1 Ko3(n29): Kyttälän Aila se on kans mu sukulaiseni sitte.
- 2 Hu3(n59): aha.
- 3 Ko3(n29): serkku vai mikä **hän** o.
- 4 Hu1(n57): eei ku Markku sulles sukua o. ei Aila oo.
- 5 Ko3(n29): niñku Aila oli jonku muun.
- 6 Hu1(n57): ni se om Markuv vaimo.
- 7 Ko3(n29): nij juu.

Rivillä 3 Ko3 arvelee kuvan henkilöä serkukseen mutta ilmaisee epävarmuutensa kiteytyneellä kysymysmuotoisella lausahduksella *vai mikä **hän** o*. Vastaavanlainen rakenne, lause *ne on siä jossaim misä **he** o*, löytyy myöhemminkin samasta nauhoituksesta puhujalta Hu3 viittaamassa elottomaan ja niinkin kaukana tietoisesta toimijasta olevaan kohteeseen kuin kuolinilmoituksiin, joita puhuja on kerännyt ja hukannut muuton yhteydessä.

7.2. Ylenkatse ja vähättely

Vilppulan (1989: 389–390) mukaan vähättelyn ja yhdentekevyyden ilmaiseminen on referoinnin ohella ainoa funktio, jossa *hän* on vanhastaan esiintynyt kaikissa murteissa. *Hän*-pronominin käyttö on levinnyt referoinnista yleisemmin kuulopuheen ilmaisemiseen ja sitä kautta epätietoisuuden ja yhdentekevyyden esille tuomiseen (Laitinen

2005: 96). *Hän*-pronominin ironinen ja pilkallinen käyttö lienee saanut alkunsa vähättelevän käytön ja logoforisuuden kautta (ks. Hakulinen–Laitinen 2008: 176; Siitonen 2008: 104). Yleismaailmallisesti on todettu, että konventionaalistuneet kohteliaisuuden ilmaukset voivat saada sarkastisen tulkinnan, jos ne ovat kontekstiinsa nähden liioitellun kohteliaita (Brown–Levinson 1987: 212, 248).

Ironisia, kiusoittelevia, vähätteleviä tai ylenkatsetta ilmaisevia *hän*-pronomineja ei tämän tutkimuksen aineistossa esiinny läsnäolijaan viittaavina. Poissaolijaan viittaavinakin niitä esiintyy ainoastaan kahdella puhujalla. Kyselyvastausten perusteella ivaliset *hän*-viittaukset kuitenkin vaikuttavat melko tavallisilta ja helposti tunnistettavilta. Koska pilkallista *hän*-pronomina käytetään puhuttaessa viittauksen kohteesta negatiiviseen sävyyn, on mahdollista, että nauhurin läsnäolo saa puhujat valitsemaan aiheensa siten, että pilkallisia *hän*-pronomineja on vaikea tallentaa.

Esimerkissä 15 informantti Ko22(m95) keskustelee nauhoittajan kanssa opettajasta, jonka kanssa hänellä on ollut erimielisyyksiä. Rivillä 6 esiintyvä lausuma toki kuvaa *hän*-pronominin viittauskohteen kognitiivista toimintaa verbillä *pittää* merkityksessä 'olla jotakin mieltä' samaan tapaan kuin luvussa 6.1 esitetyt esimerkit 3 ja 4, mikä osaltaan saattaa selittää *hän*-pronominin valintaa.

Esimerkki 15 (Sapu-153)

- 1 nauhoittaja: mut_ei se oos se sama ketä meill_oli.
- 2 Ko22(m95): eei mut se ov varmaan_yhtä ärsyttävä.
- 3 nauhoittaja: oo.
- 4 Ko22(m95): se ei oikein tykkää musta. "em pidäs sinun asenteestasi".
- 5 nauhoittaja: (--).
- 6 Ko22(m95): ei kyl vois vähempää kiinnostaas se mitä ***häm*** *pittää*
- 7 mun_asenteestani.

Esimerkin 15 vähättelevä *hän* on lähempänä luvussa 7.1 kuvattua epätietoisuuden ilmaisua kuin myöhempi esimerkki 16. Rivien 6 ja 7 lausuma *ei kyl vois vähempää kiinnostaas se mitä ***häm*** *pittää* mun_asenteestani* on kieltomuotoinen, kuten yhdentekevyyttä ilmaisevien *hän*-lauseiden usein on havaittu olevan (Vilppula 1989: 390). Erona esimerkkeihin 13 ja 14 luvussa 7.1 on se, että esimerkissä 15 puheen sävy ja painotus on ironinen. Näin ollen se voidaan nähdä eräänlaisena välimuotona kehityksessä kohti esimerkin 16 tyyppistä ironisen *hän*-pronominin käyttöä. Huomion

arvoista on myös se, että esimerkissä 15 esiintyvä ironinen *hän*-pronomini on ainoa puhujalla Ko22(m95) aineistossa esiintyvä *hän*-viittaus. Voidaan siis ajatella vähätteleviä, fraasimaisia *hän*-pronomineja esiintyvän myös puhujilla, joiden puheessa *hän* muuten on harvinainen.

Nauhoitus Sapu-148, josta esimerkki 16 on poimittu, on muista poikkeava ja tutkimusnäkökulmasta mielenkiintoinen siksi, että sen sisältämä keskustelu on pääasiassa informantin Ko14(n83) pilkallissävyyistä kuvailua ihmisestä, jonka kanssa hän on huonoissa väleissä. Nauhoitus sisältää runsaasti *hän*-pronominilla tehtyjä viittauksia puheena olevaan henkilöön, ja valtaosa viittauksista on lausuttu korostetun ivallisella, venytetyllä äänenpainolla. Suureen osaan nauhoituksen Sapu-148 keskustelusta pätevät niin kutsutun valituskertomuksen tunnusmerkit (ks. esim. Günthner 1997; Haakana 2005: 116–117). Kohosteisen prosodian, yksityiskohtien kuvailun, liioittelun ja referoinnin (vrt. Haakana 2005: 117) lisäksi puhujan Ko14 valituskertomukseen kuuluu myös runsas ivallissävyyisen *hän*-pronominin käyttö. *Hän*-pronomien poikkeuksellinen määrä näkyy myös kuviossa 1 (luku 5.2), jossa *hän*-pronomien määrä on informantilla Ko14 nuorista selvästi suurin.

Esimerkki 16 (Sapu-148)

1 Ko14(n83): (hiuka). sit **hän** osti kaks kauluspaitaa. et **hän** on aikuinen.
2 se on sit sem merkki se (ku), **häm** peilas itteensä peilin edes "Tinttu
3 katon nyt ku mä ostin kaks kauluspaitaa" et **hänn** on aikuine. et "hiuka
4 kum mä pistän tän nyk kum mä lähel l- Tintun kans tansseihin nii, nii
5 hiukan naiset haluaa **häntä** ja tanssittaa, haluaa **häntä** ja tanssi(ttaa)".
6 nauhoittaja: [nauraa]

Osa *hän*-pronominin esiintymistä selittyy sillä, että nauhoitus Sapu-148 sisältää valituskertomukselle tyypilliseen tapaan (vrt. Haakana 2005: 117) paljon referointia ja viittauksen kohteen ajatusten ja intentioiden tulkintaa. Esimerkissä 16 lainausmerkeissä olevat lausumat on lausuttu kohosteisella, puheenaiheena olevan henkilön puhetapaa matkivaksi tarkoitettulla äänellä ja merkitty siten referaateiksi vaikka varsinaisia johtolauseita ei katkelmassa esiinnykään (jäljittelystä referoinnin keinona ks. Kuiri 1984: 191–192). Siten rivillä 5 esiintyvät *hän*-pronominit ovat oikeastaan logoforisia. Kaikki katkelman *hän*-pronominit eivät kuitenkaan selity edes intentioiden ja ajatusten tulkinnalla, vaan rivin 1 lause **hän** osti kaks kauluspaitaa kuten myös rivin 2 lause **häm** peilas itteensä peilin edes ainoastaan kuvailevat viittauskohteen toimintaa. Käsitykseni

on, että näissä lauseissa *hän*-pronominin valinnan pääasiallinen motivaatio on ilmaista puhujan ivallista suhtautumista viittauksen kohteeseen. On myös mahdollista, että koska Ko14:n vuorot sisältävät niin paljon referointia ja viittauskohteen intentioiden tulkintaa, *hän*-pronomini ikään kuin leviää logoforisesta asemasta muunlaisiinkin lauseisiin (vrt. Ylikahri 1996: 187). Tätä ilmiötä käsittelen seuraavassa luvussa 7.3.

Vaikka nauhoitustilanteissa on ironisia ja pilkallisia *hän*-pronomineja saatu tallennettua vain kahdelta puhujalta, lomakekyselyn vastaajista moni tunnistaa ilmiön, kuten edellä totesin. Satakuntalaisista vastaajista 6/27 ja verrokkiryhmän informanteista 2/12 arvelee itse käyttävänsä *hän*-pronominia joskus ironisesti tai pilkallisesti (ks. liite 2, kohta 2 sekä kohdat 5.5 ja 5.6).

Kyselylomakkeessa esitetty esimerkkikatkelma (ks. liite 2, kohta 6), jossa pronomini- vaihtoehtona poissaolijaan viittaavana ovat *hän* ja *se* ja jossa lausuman voidaan tulkita arvostelevan viittauksen kohdetta, on herättänyt kyselyn vastaajissa pohdintaa muita kysymyksiä enemmän. Kyselylomakkeen *hän*-pronominillinen keskustelukatkelma on alasatakuntalaiselta puhujalta spontaanista keskustelutilanteesta¹⁷, eikä *hän*-pronominia painotettu alkuperäisessä tilanteessa siten, että tulkinta olisi ollut ironinen. Pikemminkin alkuperäinen puhuja pyrki *hän*-pronominia käyttämällä tulkintani mukaan lieventämään viittauksen kohteeseen kohdistamaansa arvostelua (ks. Lappalainen 2010a: 293 ja tässä tutkimuksessa luvussa 6.4.3 esitetty esimerkki 11). Lomakekyselyn vastaukset paljastavat, että ihmisten tulkinnat *hän*-pronominin sävystä vastaavissa tilanteissa voivat olla keskenään täysin päinvastaisia. Uskon, että väärinymmärryksiltä kuitenkin useimmiten vältytään, sillä kuten monet vastaajatkin mainitsevat, ylenkatsetta ilmaisevan *hän*-pronominin käyttöön liittyy tietynlainen painotus ja äänensävy, joita tekstimuotoisessa esimerkkikatkelmassa on mahdotonta välittää.

Kyselylomakkeessa esitetyssä esimerkkikatkelmassa (liite 2, kohta 6) on puhe tuttavasta, joka on saanut työpaikan, jota puhuja itsekkin on hakenut. Satakuntalaisista vastaajista 10/27 ja verrokkiryhmästä peräti 8/12 tulkitsee *hän*-pronominin käytön esimerkkilauseessa *mut toivottavasti hän ny sitte viihtyy siäl* ivalliseksi, katkeraksi, ilkeäksi, vähätteleväksi tai puhujan harmistusta korostavaksi. Samassa tilanteessa *hän*-

¹⁷ Katkelma ei ole Sapu-nauhoituksilta, vaan olen merkinnyt sen itse muistiin alettua tutkimusaiheeni myötä tarkkailulla myös lähipiirini *hän*-pronominien käyttöä.

pronominia pitää kohteliaampana, ystävällisempänä ja pettymystä häivyttävänä eli sävyllään täysin päinvastaisena satakuntalaisista vastaajista täsmälleen yhtä moni kuin päätyi negatiivissävyisen tulkinnan kannalle eli 10/27. Verrokkiryhmästä *hän*-pronominia pitää tilanteessa *se*-pronominia positiivisempänä vain yksi henkilö. Häinkin on kotoisin hyvin läheltä tutkimusaluetta, Vammalasta. Näin selvä ero satakuntalaisten ja muilta murrealueilta kotoisin olevan verrokkiryhmän käsityksissä viittaa siihen suuntaan, että *hän*-pronominin vähättelykäytössä voi olla alueellinen ero. Toisin kuin muilta murrealueilta kotoisin olevat, satakuntalaisista moni liittää *hän*-pronominiin positiivisia sävyjä myös silloin, kun itse lausuma arvostelee viittauksen kohdetta. Alueellisiin eroihin *hän*-pronominin käsittämisessä positiiviseksi tai negatiiviseksi viittaa myös se, että Siitosen (2008: 104–105) kyselyn vastaajista moni nousiaislaisista kertoo käyttävänsä *hän*-pronominia paljonkin mutta vain harva negatiivisissa yhteyksissä.

7.3. Referoinnin laajentumat

7.3.1. Johtolauseen pronomini

Ylikahri (1996) on tutkinut *hän*-pronominin käyttöä lounaisiin välimurteisiin kuuluvassa Siikaisten murteessa ja havainnut, että *hän*-pronomini esiintyy usein asemissa, jotka voidaan tulkita niin kutsutuksi referoinnin laajentumiksi. *Hän*-pronomini voi esiintyä esimerkiksi varsinaisen referoidun jakson lisäksi myös johtolauseessa. Tämän ilmiön hän arvelee johtuvan siitä, että puhuja ikään kuin vihjaa aloittavansa referaatin tai että raja johtolauseen ja referaatin välillä on epäselvä. (Ylikahri 1996: 187.)

Johtolauseessa puhujaan viittaava *hän* lienee yhteydessä kokijaan tai ajattelijaan viittaavaan *hän*-pronominiin, jota olen käsitellyt luvussa 6.1, sillä myös sanojen referointi on näkökulman ottamista. Referoinnin laajentumia voi selittää myös tekijän ja esittäjän roolien vaihtelulla, sillä käyttäessään *hän*-pronominia jo johtolauseessa puhuja ennakoi siirtyvänsä itse pelkän esittäjän rooliin ja antavansa alkuperäisen puhujan aseman *hän*-viittauksen kohteelle.

Alasatakuntalaisessa aineistossa suoraa tai epäsuoraa esitystä edeltävässä johtolauseessa esiintyy *hän*-pronomineja viittaamassa sekä läsnä- että poissaolijoihin. Läsnäolijaan viittaavina niitä esiintyy nauhoituksissa, joissa puhujat muutenkin viittaavat toisiinsa *hän*-pronomiinilla useasti. Myös poissaolijaan kohdistuvina johtolauseessa esiintyviä *hän*-pronomineja tavataan erityisesti ihmisillä, joilla *hän*-pronomien osuus ihmisviitteisistä kolmaspersoonaisista pronomineista on muutenkin suuri. On siis vaikea arvioida, onko johtolauseessa esiintyvän *hän*-pronominin syynä lauseympäristö vai *hän*-pronominin yleisyys yleensä. Seuraava esimerkki 17 on puhujalta Ha4(n41), joka käyttää ihmisviitteistä *hän*-pronominia selvästi eniten kaikista aineiston informanteista (ks. kuvio 3, luku 5.1.2).

Esimerkki 17 (Sapu-162)

- 1 Ha4(n41): et oli semmonen aika ja, jaa, isä monta kertaa sanokin **hän** on
- 2 nyt jo kuallu mut **hän** eli yhreksärnkymment kuus vuatiaaks, pil- pirtee
- 3 oli ihan että, niin nii **hän** sano monta kertaa ko, että kun tämä
- 4 nousukausi nyt oli ni **hän hän** sano että, "ei tämä kestäk kauaa mää olen
- 5 niim paljo täs elämä- täs elämäs nähny, ei tämä kestäk kauvaa". ja nyt
- 6 sitten alkaa
- 7 nauhoittaja: mm.
- 8 Ha4(n41): tämmönen tilanne.

Esimerkkikatkelmassa 17 puheenaiheena on puhujalle läheinen ja tärkeä henkilö, informantin isä, johon viittaavana kolmaspersoonaisena pronomiinina *hän* on katkelmassa yksinomainen. Näin ollen olisi kummallista, jos suoraa lainausta edeltävässä johtolauseessa pronomiinina olisi jokin muu. Esimerkissä 17 johtolauseen *hän* selittyykin parhaiten puhujan *hän*-pronominia suosivasta idiolektistä käsin. Myös sillä, että puheena oleva Ha4:n isä on kuollut vuosia sitten, voi olla merkitystä *hän*-pronominin valinnan kannalta (vrt. Kurki ym. tulossa).

Alasatakuntalaista aineistoa tarkastellessa useimmissa tapauksissa *hän*-pronominin esiintymiselle on löydettävissä muitakin syitä kuin asema johtolauseessa. Esimerkissä 18 pronominin valinta selittyy nähdäkseni parhaiten kohteliaisuudella samoin kuin luvussa 6.4 käsitellyissä katkelmissa. Esimerkkikatkelmassa 18 käydään keskustelua siitä, että on epämukavaa puhua puhelimeen, jos joku kuuntelee vieressä. Puheenaihe on lähtenyt liikkeelle siitä, että Ko3 on todennut, että hänen mielestään on epäilyttävää, jos

ihminen kännykkään puhuessaan siirtyy kauemmas keskustelemaan. Informantit Hu1 ja Hu3 ovat eri mieltä, ja Hu1 arvostelee Ko3:n eli äitinsä käytöstä puheluitten aikana.

Esimerkki 18 (Sapu-187)

- 1 Hu1(n57): määkij jos mun kännykkä soi ni äiti on koko ajan "kuka se o?"
- 2 kuka se o?"
- 3 Hu3(n59): jaa h h.
- 4 Hu1(n57): "kuka sul soittaa?" siinä kum mää puhun ni **hän**
- 5 Hu3(n59): nii.
- 6 Hu1(n57): höpöttää koko ajav viäresä et "kuka se o?"
- 7 Ko3(n29): mm.

Esimerkin 18 *hän*-viittaus on samalta puhujalta kuin esimerkissä 11 luvussa 6.4.3, ja on mahdollista, että esimerkin 11 tapaan myös tässä tapauksessa *hän*-pronominin valinnan syynä on läheiseen, läsnä olevaan ihmiseen kohdistuvan arvostelun kompensointi kohteliaalla pronomiinilla. Riveillä 4 ja 6 esiintyvä johtolause ***hän*** *höpöttää koko ajav viäresä* olisi tulkintani mukaan sävyiltään vieläkin epäkohteliaampi, jos *hän*-pronominin tilalla olisi vaikkapa muoto *toi*.

Alasatakuntalaisesta aineistosta ei löydy tapauksia, joissa poissaolijaan viittaamaan käytettäisiin *hän*-pronominia sekä referoidussa epäsuorassa esityksessä että johtolauseessa. Sen sijaan esimerkiksi nauhoituksessa Sapu-164, jossa informantti Ko3(n29) referoi poissaolijoita useaan otteeseen ja käyttää huomattavan paljon logoforisia *hän*-pronomineja (ks. taulukko 2 luvussa 5.1.1), hän viittaa johtolauseissa poissa oleviin referoinnin kohteisiin kolmaspersoonaisista pronomineista vain *se*- ja *ne*-pronomineilla, kuten lauseessa ***ne sano et heti he näki et kuka tulee*** (Sapu-164). Läsnäolijaan viittaavana *hän*-pronomini kuitenkin on varsin yleinen puheaktiverbin subjektina ja sitä esiintyy muutaman kerran myös samoissa lausumissa logoforisen *hän*-pronominin kanssa, esimerkiksi lausumassa ***hän sano et hüy käy Lauralla*** (Sapu-187). Tästä päätellen viittauskohteen läsnäolo on merkittävämpi tekijä pronominin valinnassa kuin pronominiviittauksen sijainti johtolauseessa.

Vaikuttaa siis siltä, että alasatakuntalaisessa aineistossa referoinnin laajentuminen referoidusta katkelmasta johtolauseeseen selittyy lauseaseman sijasta samoista lähtökohdista käsin kuin muutkin *hän*-pronominin välittömän puheen esiintymät,

esimerkiksi tekijän ja esittäjän roolin vaihdoksilla, kohteliaisuudella, idiolektin *hän-*painotteisuudella tai lausuman affektisuudella.

7.3.2. Kuulopuheen ilmaiseminen

Ylikahri (1996: 188) ja Kuiri (1984: 29) ovat tarkastelleet varsinaista referointia lähellä olevana ilmiönä myös muita keinoja, joilla kerrottu asia osoitetaan kuulopuheeksi. Ylikahrin (1996: 188) mukaan *hän*-pronominin käyttö lauseessa voi jopa yksinäänkin luoda vaikutelman, että tiedon lähde ei ole puhujan oma havainto. Tällaisia tapauksia on alasatakuntalaisessa aineistossa useita viittaamassa poissaolijaan, ja osa läsnäolijaankin viittaavista *hän*-pronomineista voi osaltaan selittyä myös toisen käden tiedon ilmaisemisella.

Esimerkissä 19 informantti Hu3(n59) kertoo ystävälleen Hu1(n57):lle siitä, kuinka hänen poikansa oli tavannut hänen entisen miesystävänsä eräässä tapahtumassa.

Esimerkki 19 (Sapu-187)

- 1 Hu1(n57): olik se Ollillem mittääm puhunut tai?
- 2 Hu3(n59): oli se moro sanonu, ni
- 3 Hu1(n57): jaa.
- 4 Hu3(n59): **he** oli olluk kahvejjonosa siinä sammaan_aikaan
- 5 Hu1(n57): (huh huh)
- 6 Hu3(n59): oli se moro silles sanonu.

Pluskvamperfektin käyttö katkelmassa tukee tulkintaa siitä, että oikeastaan Hu3 referoi poikansa kertomaa asiaa (ks. Kuiri 1984: 1). Rivin 4 *he*-pronomini vahvistaa vaikutelmaa, että Hu3 ei ole itse ollut mukana näkemässä tapahtumaa.

7.3.3. Tajunnan referointi

Kognitiivista toimintaa ilmaisevien verbien esiintymistä *hän*-pronominin yhteydessä olen käsitellyt läsnäolijaan viittaavien lauseiden kannalta jo luvussa 6.1. Ylikahri (1996: 189) on havainnut, että Siikaisissa poissaolijoiden mielenliikkeitä referoitaessa mentaaliverbin subjektina on usein *hän*, esimerkiksi *häl luuli, hänn_ei rohjennu* (esi-

merkit Ylikahrilta, s. 190). Alasatakuntalaisilla samanlaisia tapauksia esiintyy läsnäolijaan viittaavina: *häm muistaa, häm meinaa* (ks. myös esimerkit 2, 3 ja 4 luvussa 6.1). Poissaolijaan viittaavina niitä esiintyy lähinnä niillä informanteilla, jotka muutenkin viittaavat ihmisiin useammin *hän*- kuin *se*-pronominilla.

Logoforisiin *hän*-pronomineihin rinnastuvia tapauksia, joissa *hän* esiintyy mentaali-verbin objektina olevassa lauseessa, esiintyy aineistossa läsnäolijaan viittaavana joitakin, esimerkiksi lausuma *äitil on sillai hyvä muisti kun se, se muistaa ny sen mitä muistikokkeesa hän teki väärin* (Sapu-164). Poissaolijaan viittaavina näitä ajatusreferaattien logoforisia pronomineja esiintyy useammin ja myös sellaisilla puhujilla, jotka viittaavat poissaolijoihin pääasiassa *se*-pronominilla. Esimerkissä 20 Ha12(n85) kuvaa puolisonsa kanssa käymäänsä keskustelua, jossa hän oli yrittänyt suostutella tätäkin nauhoitettavaksi.

Esimerkki 20 (Sapu-167)

1 Ha12(n85): **se** ov vaa ain tämmön **se** on nii epäsoiaalinen muutenkin,
2 mut ehkä **se** sit. sit ku **se** luuli et **hänen** täytyy yksinääm puhuat täs tunti
3 mää jotenki sanoin et ei sun ny tarvis sillai mut ei **hän** silti ku **hän**, ei
4 **hän**.

Esimerkin 20 kaikki neljä *hän*-pronominia ovat oikeastaan logoforisia, sillä kyse on aikaisemman puhetapahtuman toistamisesta. Ha12 ei kuitenkaan kuvaile viittauskohteen toimintaa puheaktiverbeillä, vaan rivillä 2 hän käyttää verbiä *luulla* ja rivillä 3 jättää *hän*-pronominin predikaatin kokonaan pois.

8. PÄÄTELMIÄ *HÄN*- JA *HE*-PRONOMINIEN KÄYTÖSTÄ ALASATAKUNTALAISESSA AINEISTOSSA

Olen edellä tarkastellut alasatakuntalaisen aineiston *hän*-pronominiin määrää ja jakautumista kvantitatiivisesti (luku 5), pohdiskellut kvalitatiivisin ottein syitä läsnäolijaan viittaavien *hän*-pronominiin esiintymiselle aineistossa (luku 6) ja luonut vielä katsauksen muihin, yleisemmin *hän*-pronominiin liitettyihin seikkoihin (luku 7). Olen pyrkinyt kussakin luvussa vertailemaan havaintoja kahdesta erilaisesta aineistosta: nauhoituksesta ja lomakekyselyn vastauksista. Tässä luvussa esitän tarkastelemani seikat vielä kootusti, ensin yleisemmin pohdiskellen, sitten näkökulmittain alueelliseen, sosiaaliseen ja tilanteiseen vaihteluun sekä variaation tulkitsemiseen jaoteltuina alalukuina, joissa vastaan luvussa 1.3 esittämiini tutkimuskysymyksiin.

8.1. Kokoavaa tarkastelua

Nauhoitettujen keskustelutilanteiden monimuotoisuus on osoittautunut tutkimustulosten vertailua haittaavaksi tekijäksi tarkastellessani alasatakuntalaisen aineiston eroja suhteessa Seppäsen (1998) ja Lappalaisen (2010a) havaintoihin. Pro gradu -työn mitta-kaavassa on mahdotonta todeta varmasti, mikä osa vaihtelusta on alueellista, mikä keskustelutilanteiden erilaisuudesta ja yksilöiden idiolekteista johtuvaa. Erityisesti läsnäolijaan viittaavien pronominiin valinta vaikuttaa olevan sidoksissa monenlaisiin muuttujiin: puhetilanteen muodollisuuden lisäksi tärkeimmiksi tekijöiksi nousevat lausuman sävy ja keskustelukumppanien ominaisuudet.

Pronominiin suhteellista jakaumaa tarkasteltaessa alasatakuntalainen aineisto sijoittuu Lappalaisen (2010a) haastatteluja sisältävän ja Seppäsen (1998) spontaanimmista keskusteluista koostuvan aineiston väliin. Alasatakuntalaiset käyttävät *hän*- ja *he*-pronomineja selvästi vähemmän kuin Lappalaisen (2010a) informantit, mikä johtunee alueellisen eron sijasta siitä, että alasatakuntalaisten nauhoitukset ovat vapaa-
muotoisempia. Seppäsen (1998) aineistossa *hän* ja *he* ovat puolestaan harvinaisemmat kuin alasatakuntalaisilla, mutta eroa on vain muutamia prosenttiyksikköjä. Ero voi selittyä sillä, että alasatakuntalaisen aineiston nauhoittajat eivät aina ole tunteneet informantteja kovin hyvin ennalta. Seppäsenkin (1998) aineiston siinä osassa, jota ei ole

nauhoitettu informanttien kotona ja jossa keskustelijat ovat keskenään vieraampia, *hän-* ja *he-*pronomineja esiintyy muuta aineistoa enemmän. Kyselyvastaukset puoltavat näkemystä, että keskustelijoiden tuttuus tai vieraus on merkittävä tekijä pronomini- viittausta valittaessa. Satakuntalaisista vastaajista 13/27 ilmoittaa suosivansa *hän-*pronominia erityisesti puhuessaan vieraista ihmisistä tai vieraitten kanssa.

Verrattaessa informanttien pronomien käyttöä nauhoitustilanteessa heidän kyselyvastauksissa antamiinsa arvioihin olen todennut, että alasatakuntalaisen aineiston puhujat ovat osuneet yllättävän hyvin oikeaan arvioidessaan, viittaavatko ihmisiin useammin *hän-* vai *se-*pronominilla. Verrattuna Lappalaisen (2010a: 312) informantteihin, joista suuri osa yliarvioi *se-*pronominin käyttönsä, alasatakuntalaisen aineiston voi siis ajatella vastaavan paremmin informanttien normaalissa arkikeskustelussa käyttämää puhetta. Tulosten valossa voi arvella, että kotioloissa ja puhujalle tuttujen ihmisten läsnä ollessa nauhoitettu haastattelu edustaa hyvin informanttien arkikieltä ja että ainakin pronomien tutkimuksessa lomakekysely on toimiva aineiston keräysmuoto.

Tarkasteltaessa aineistosta pelkästään läsnä olevaan ihmiseen viittaavia kolmaspersoonaisia pronomineja pronomien vaihtelusysteemi näyttää vielä monimuotoisemmalta kuin kaikki ihmisviitteiset kolmaspersoonaiset pronominit huomioitaessa. Niistä 19 informantista, jotka nauhoitustilanteessa ylipäättään viittaavat läsnäolijaan kolmaspersoonaisella pronominilla, 13 käyttää viittaamiseen ainakin kerran *hän-*pronominia. Lomakekyselyn 27 satakuntalaisesta vastaajasta vain 8 mainitsee käyttävänsä *hän-*pronominia läsnäolijaan viittaamassa. Läsnäolijaan viittaavien pronomien käytön itsearviointi vaikuttaa olevan informanteille hankalampaa kuin ihmisviitteisten pronomien käytön pohdiskelu yleensä. Tämä johtunee siitä, että ilmiöön vaikuttavat niin monenlaiset seikat yksilön idiolektista keskustelukontekstiin ja viittauskohteen ominaisuuksiin. Lomakekyselyn vastauksia tarkasteltaessa näkyikin kyselymuotoisen aineiston eräs ongelma: vastaajan on valittava vaihtoehdoista jokin, jolloin todellinen variaatio vaihtoehtojen välillä jää havaitsematta (Milroy–Gordon 2003: 52–53). Tämän tutkimuksen kyselyssä ongelma ilmenee siinä, että vastaajat ovat yleensä kertoneet vain, mitä pronominia arvelevat käyttävänsä eniten. Yleisin mainittu pronomini on *toi/tuo*, jota nauhoituksissakin esiintyy nuorten ryhmässä eniten. Tämä on luonteva tulos kyselyn vastaajien painottuessa nuoriin (ks. liite 3).

Lomakekyselyssä kysymysten muotoilu ja esimerkkikatkelmien valinta vaikuttavat vastauksiin. Tässä tutkimuksessa lomakekyselyn esimerkki, josta vastaajien oli tarkoitus pohtia, miten pronomivalinta muuttuu viittauskohteen ollessa poissa tai läsnä (liite 2, kohta 6.5), osoittautui vastaajille hankalaksi esimerkin viittauskohdetta arvostelen sävyn takia. Moni oli sitä mieltä, että esimerkin tapauksessa viittauskohteen ollessa läsnä koko lause olisi pitänyt muotoilla toisin ja osoittaa suoraan puheen aiheena olevalle henkilölle. *Hän*-pronominin koki *se*-pronomina paremmin läsnäolijaan viitatessa sopivaksi vain yksi informantti enemmän kuin viitatessa poissaolijaan. Nauhoituksissa alasatakuntalaisessa aineistossa läsnäolijaan viittaavista kolmaspersoonaisista pronomineista *hän*- ja *he*-pronomineja on kuitenkin peräti 40 prosenttia, kun taas kaikista ihmisviitteisistä pronomineista osuus on vain 16 prosenttia. Vaikka kyselyn läsnäolijasta käytettävän pronominin valintaa kartoittava kohta ei toiminutkaan aivan suunnitelman mukaisesti, antoivat siihen annetut pohdiskelevat vastaukset kuitenkin perspektiiviä toiseen, erittäin mielenkiintoiseen aiheeseen, nimittäin *hän*-viittausten ironiseen tulkintaan.

Myös *hän*-pronominin logoforinen käyttö on jäänyt kyselyn vastaajilta huomaamatta, vaikka nauhoituksissa 47 informantista 26 käyttää sitä logoforisissa asemissa ja kaikista aineiston *hän*-pronomineista logoforisia on noin viidesosa. Monissa nauhoituksissa logoforisten pronominin puuttuminen johtuu nimenomaan siitä, että informantit eivät nauhoitustilanteessa ylipäätään referoi toisen henkilön puhetta, joten mahdollinen *hän*-pronominin logoforinen käyttö on jäänyt heiltä tallentamatta. Kyselyn vastaajista kuitenkin vain yksi on raportoinut käyttävänsä *hän*-pronomina välittäessään toisen käden tietoa, ja hänenkin huomiokykynsä lienee kielitieteellisen koulutuksen takia muita parempi.

Luvussa 6 olen todennut aineistossa esiintyvän *hän*- ja *he*-pronomineja kognitiivista toimintaa ilmaisevien sanojen yhteydessä eläytymässä viittauskohteen näkökulmaan ja tulkitsemassa tämän tunteita. Usein *hän* ja *he* esiintyvät kuitenkin ilman yhtä selvästi eläytyvää ja tulkitsevaa kontekstia, jolloin olen tulkinnut näiden pronominin käytön liittyvän laajemmin viittauskohteen näkökulman ottamiseen sekä tekijän ja esittäjän roolien vaihteluun. Tällöin *hän*-pronomina käyttäessään puhuja antaa viittauksen kohteelle lausuman tekijän roolin (vrt. Seppänen 1998: 91). Nämä tapaukset viittaavat

siihen, että joissakin tapauksissa, esimerkiksi kerrottaessa asiaa, joka liittyy läheisesti viittauksen kohteeseen ja jonka tämä tietää parhaiten (ks. Seppänen 1998: 60), *hän* ja *tämä* voisivat olla vaihtoehtoisia ja että alasatakuntalaiset puhujat näissä tilanteissa suosisivat eteläsuomalaisia enemmän *hän*-pronominia, joskin pronomineilla lienee lausumissa myös jonkinasteinen kohteliaisuus- tai sävyero. Tämän toteaminen vaatisi kuitenkin laajempaa keskustelututkimuksen metodein tehtyä tutkimusta *hän*- ja *tämä*-pronomien työnjaosta alasatakuntalaisessa aineistossa.

Hän-viittauksen sisältävät lauseet ovat usein täsmennyksiä, huomautuksia ja selvennyksiä edellä puhuttuun (vrt. Vilppula 1989: 392–393). Ne eivät alasatakuntalaisessa aineistossa yleensä avaa uutta aihetta keskustelulle, kuten Seppäsen (1998: 59) havaintojen mukaan *tämä*- ja *tuo*-pronominit tekevät, vaan keskustelu jatkaa *hän*-pronominin sisältävän kommentin jälkeen sitä ennen käsiteltyä aihetta tai siirtyy täysin uuteen aihepiiriin.

Aikaisempi tutkimus (Seppänen 1998: 91; Lappalainen 2010a: 290–291) viittaa siihen suuntaan, että pronominiviittausta valittaessa viittauksen kohteen ominaisuudet ovat tärkeä valintaa ohjaava tekijä erityisesti *hän*-pronominin kohdalla. Käyttämäni kyselyn vastauksista nousevat esiin ikä ja tuttuuden aste siten, että vastaajat mieltävät *hän*-pronominin sopivimmaksi, kun joko keskustelukumppani tai viittauksen kohde on heille vieras ja heitä vanhempi. Aineistoni läsnäolijaan viittaavien *hän*-pronomien runsauden vuoksi en ole tämän työn laajuudessa voinut analysoida tarkasti jokaisen *hän*-viittauksen kohdetta. Seuraavaksi tarkastelen kuitenkin muutaman puhujan *hän*-viittauksia vertaillakseni, osuuko arvio iän ja tuttuuden korrelaatiosta oikeaan heidän kohdallaan.

Eniten läsnäolijoihin kohdistuvia *hän*-viittauksia on aineiston informanteista Hu1:llä, Hu3:lla ja Ko3:lla (ks. taulukko 1 s. 44). Näitä kolmea on nauhoitettu yhdessä nauhoituksissa Sapu-164 ja -187 ja Hu3:a myös perhepiirissään nauhoituksessa Sapu-188. Ko3 on siis Hu1:n äiti ja Hu3 nauhoittajan äiti. Nauhoituksessa Sapu-188 mukana ovat nauhoittajan lisäksi muutkin Hu3:n lapset ja yksi lapsenlapsi. Koska edellä mainitut keskustelut sisältävät aineiston nauhoituksista selvästi eniten läsnäolijaan viittaavia pronomineja ja koska keskustelijoiden iät ja tuttuusasteet ovat niissä vaihtelevia, olen käynyt juuri nämä keskustelut tarkemmin läpi ja analysoinut, missä suhteessa Hu1:n,

Hu3:n ja Ko3:n käyttämät *hän*-pronominit viittaavat läsnä oleviin henkilöihin. Tulokset on esitetty taulukossa 4. Jotta se, kuinka paljon kustakin viittauskohteesta ylipäätään puhutaan, ei vaikuttaisi tuloksiin, esitän myös samoista henkilöistä käytetyt *se*-, *tämä*- ja *tuo*-pronominit. Välttääkseni ongelman, kuinka luokitella useampaan läsnäolijaan viittaavat monikolliset pronominit, taulukossa 4 on esitetty vain yksiköllisten viittausten jakauma. Viittauksen kohteet on nimetty sen mukaan, mikä on heidän suhteensa puhujaan.

TAULUKKO 4. Läsnäolijaan viittaavat yksikölliset kolmaspersoonaiset pronominit viittauksen kohteen mukaan jaoteltuina informanteilla Hu1, Hu3 ja Ko3.

viittauksen kohde	puhujat					
	Hu1(n57)		Hu3(n59)		Ko3(n29)	
	läsnäolijaan viittaava pronomini					
	<i>hän</i>	<i>se/tuo/tämä</i>	<i>hän</i>	<i>se/tuo/tämä</i>	<i>hän</i>	<i>se/tuo/tämä</i>
äiti	15	34/-/-				
aikuinen lapsi			2	12/-/-	2	8/3/-
lapsenlapsi			7	4/-/-		
ystävä	3	4/-/-	2	1/-/-		
tyttären ystävä					9	9/-/-
ystävän äiti			17	1/-/-		
nauhoittaja	1	1/-/-			9	7/1/-

Ikä ja tuttuuden aste näyttävät olevan linjassa *hän*-viittausten määrän kanssa tässäkin tarkastelussa. Hu3:lle keskustelijoista vierain on taulukossa 4 ystävän äidiksi nimitetty Ko3, johon hän viittaa *hän*-pronomiinilla 17 kertaa ja *se*-pronomiinilla vain kerran. Myös Hu1 viittaa Ko3:een, omaan äitiinsä, *hän*-pronomiinilla useasti, 15 kertaa. Hän puhuu kuitenkin äidistään kolmannessa persoonassa varsin paljon, ja viittauksissa on *se*-pronominin esiintymiä selvästi *hän*-pronominia enemmän. Ko3 viittaa *hän*-pronomiinilla sekä tyttären ystävä -nimityksellä taulukkoon 4 merkittyyn Hu3:een että nauhoittajaan 9 kertaa mutta omaan aikuiseen lapseensa, Hu1:een vain kahdesti. Hu3:kin käyttää aikuisiin lapsiinsa, siis nauhoittajaan ja nauhoituksessa Sapu-188 mukana oleviin poikiinsa, viittaamaan enimmäkseen *se*-pronominia ja *hän*-pronominia vain pari kertaa.

Miten nämä läsnäolijaan kohdistuvat *hän*-viittaukset sitten jakautuvat esimerkiksi ajatusten tulkinnalla, viittauskohteen näkökulman ottamisella tai kohteliaisuudella selittyviin? Hu3:n käyttämät 7 kolmivuotiaaseen lapsenlapsen viittaavaa *hän*-pronominia ovat kaikki joko selvästi lasta tulkitsevia, kuten *hevoستا hän nyp puhhuuki*, tai hellivän sävyisiä, lapsen näkökulmaan eläytyviä havaintoja, kuten *aha, här rupes nyl laulaa* (Sapu-188). Muihinkin läsnäolijoihin viittaavana *hän* on yleinen puheakti- tai mentaaliverbin subjektina referaatin johtolauseissa tai tulkitsemassa viittauskohteen tunteita. Hu1:n käyttämistä, hänen äitiinsä viittaavista 15 *hän*-pronominista 8 ja Hu3:n samaan henkilöön, hänelle vieraampaan vanhukseen, viittaavista 17 *hän*-pronominista peräti 10 on tällä tavoin tulkitsevia, esimerkiksi lauseessa *kun sehän oli niin hauska ku hän sano että Sohvin hän tuntee* (Sapu-187). Muut *hän*-esiintymät ovat viittauskohteen näkökulmasta tehtyjä selityksiä, tarkennuksia ja lisäyksiä. Kolme esiintymää voi tulkita johtuvaksi lausuman negatiivisesta sävystä, jota *hän*-pronomini lieventää. Lisäksi *hän* esiintyy läsnäolijaa koskevissa kysymyksissä, kuten esimerkiksi lausumassa *onks hän ottanuk kaveria ittelles lainka?* (Sapu-187), jossa Ko3 viittaa nauhoittajaan. Näin ollen muutaman yksittäisen puhujan pronominien analyysistä käy jo ilmi varsin monipuolinen kirjo läsnäolijaan viittaavan *hän*-pronominin käyttötapoja.

Mainitsemisen arvoinen tutkimustulos on myös se, mitä alasatakuntalaista aineistoa tarkasteltaessa ei ole tullut vastaan. Nimittäin *hän*-puhutteluja ei ole aineistossa edes leikkillisessä sävyssä, vaikka ilmiö vanhastaan on liitetty hämäläiselle murrealueelle ja siten sitä kenties voisi esiintyä lounaisissa välimurteissakin (ks. Paunonen 2010: 332). Muullakaan tavalla kiusoittelevia *hän*-pronomineja ei nauhoituksiin ole tallentunut, ja vähättelyn ja pilkan ilmaisemiseenkin *hän*-pronomini vaikuttaa kuuluvan vain puhuttaessa poissaolijoista (ks. luku 7.2).

8.2. Tuloksia näkökulmittain

8.2.1. Alueellinen vaihtelu

Kun tarkastellaan kaikkia aineistossa yksinään esiintyviä henkilöviitteisiä kolmaspersoonaisia pronomineja, alasatakuntalaisen aineiston ja Seppäsen (1998: 16–17) tutkimuksen Helsingissä asuvien informanttien välillä pronominien suhteellisissa

määrissä eroa on vain muutamia prosenttiyksikköjä (ks. kuviot 5 ja 6 s. 50), joten sitä ei voida pitää kovin merkittävänä. Lappalaisen (2010a) informantteihin verrattuna puolestaan alasatakuntalaiset käyttävät *hän-* ja *he-*pronomineja selvästi heitä vähemmän. Vaikuttaa siis siltä, että tilanteiden ja idiolektien vaihtelu peittää tässä tutkimuksessa alleen mahdolliset alueelliset erot alasatakuntalaisten ja eteläsuomalaisten välillä ainakin tarkasteltaessa sekä läsnä- että poissaolijoihin viittaavia pronomineja.

Suuri ero alasatakuntalaisten ja Lappalaisen (2010a) informanttien pronomien käytössä herättää myös kysymyksen paikkakunnalta toiselle muuttamisen vaikutuksesta kieleen. Tämän tutkimuksen lomakekyselyssä käy ilmi, että jotkut Turkuun vähän *hän-*pronominia käyttävien murteiden alueilta muuttaneet ovat tietoisesti lisänneet *hän-*pronominin käyttöä (ks. myös Siitonen 2008: 104). Toisaalta aineistossani on myös kaksi Turkuun muuttanutta ihmistä, joiden puheeseen *hän* ei vaikuta kuuluvan: Ainoa kyselyvastaaja, joka väittää käyttävänsä ihmisiin viittaamaan ainoastaan *se-*pronominia, on muuttanut Turkuun Etelä-Pohjanmaalta. Nauhoitushetkellä Turussa jo muutaman vuoden asunut Hall:kaan ei nauhoitetussa tilanteessa viittaa kertaakaan poissa- eikä läsnäolijaan *hän-*pronominilla.

Läsnäolijaan viittaavia pronomineja tarkasteltaessa ero Seppäsen (1998) aineiston ja tämän tutkimuksen alasatakuntalaisten informanttien välillä on selväpiirteisempi kuin koko pronominiaineiston kohdalla (ks. kuviot 10 ja 11 s. 59). Seppäsen (1998: 16–17) informanteilla läsnäolijaan viittaavista kolmaspersoonaisista pronomineista vain 13 prosenttia on *hän-* tai *he-*pronomineja, alasatakuntalaisilla puolestaan prosenttiluku on peräti 40 %. Alasatakuntalaiset käyttävät Seppäsen informantteja vähemmän *tämä-* ja *se-*pronomineja, ja erityisesti keski-ikäiset vaikuttavat välttävän *tuo-*pronominin käyttöä (ks. kuvio 9 s. 58). Tämä tulos saattaa viitata alueelliseen eroon, mutta aineistojen eroavaisuudet voivat selittää tässäkin tapauksessa ainakin osan vaihtelusta. Alasatakuntalaisilta tallennetut nauhoitukset eivät kaikissa tapauksissa ole yhtä vapaata keskustelua kuin Seppäsen (1998) aineisto, ja informantit ja nauhoittajat ovat osassa nauhoituksista toisilleen melko vieraita.

Lomakekyselyn vastauksista selvin ero alasatakuntalaisten vastaajien ja muualta Suomesta kotoisin olevan verrokkiryhmän välillä löytyy yllättävästä ilmiöstä. Nimittäin

kyselylomakkeessa esitetystä esimerkkikatkelmassa (liite 2, kohta 6) esiintyvän *hän*-pronominin tulkitsee sävyllään lausuman negatiivisuutta lisääväksi satakuntalaisista vastaajista 10/27. Yhtä moni kuitenkin tulkitsee sen positiiviseksi ja lausuman negatiivista sävyä kompensoivaksi. Verrokkiryhmästä selvä enemmistö on negatiivisen tulkinnan kannalla.

8.2.2. Sosiaalinen vaihtelu

Kvantitatiivinen analyysi alasatakuntalaisen aineiston *hän*-pronomineista luvussa 5 osoittaa, että puhujaryhmittäinen jakauma korreloi puhujien iän kanssa, mikä on linjassa aiemmin havaitun (Paunonen 1995: 171–172; Seppänen 1998: 29; Lappalainen 2010a: 287–288) kanssa. Vanhat puhujat käyttävät eniten *hän*-pronomia, nuoret vähiten. Nuoret ovat ryhmistä yhtenäisin: yhtä informanttia lukuun ottamatta kaikilla *hän*- ja *he*-pronominien osuus ihmisviitteisistä kolmaspersoonaisista pronomineista jää alle viidesosaan. Nuorista informanteista tätä enemmän *hän*- ja *he*-pronomineja esiintyy vain informantilla Ko13, jolta nauhoitetusta puheesta suuri osa on ivallisesti väritynyttä ja siten muista poikkeavaa. Ne kuusi informanttia, joilla *hän*- ja *he*-pronominineja on *se*- ja *ne*-pronomineja enemmän tai yhtä paljon, ovat vanhoja tai keski-ikäisiä naisia.

Vaikka nauhoitetuista nuorista informanteista monella ei esiinny nauhoitustilanteessa lainkaan *hän*- eikä *he*-pronomineja, kaikki kyselylomakkeen täyttäneet satakuntalaisnuoret (s. 1979–1990, ks. liite 3) arvelevat niiden kuuluvan puheeseensa ainakin joissakin tilanteissa, esimerkiksi puhuttaessa vieraan ja vanhan ihmisen kanssa tai pyrittäessä olemaan erityisen asiallinen vaikkapa työhön tai asiakaspalveluun liittyvissä tilanteissa. Näin ollen Helsingin yliopiston opiskelijoiden arvio, että nykynuorilla *hän* kuuluisi ainoastaan logoforisiin asemiin ja silloinkin vain ironisesti (Hakulinen–Laitinen 2008: 176), ei päde alasatakuntalaisiin.

Läsnäolijaan viitattaessa informanttikohtainen vaihtelu on suurempaa kuin tarkasteltaessa kaikkia ihmisviitteisiä kolmaspersoonaisia pronomineja, mutta ikäryhmittäin jaoteltuna pronominimäärissä on silti nähtävissä yhteys puhujien ikään. Nuorilla yleisimmät läsnäolijaan viittaavat pronominit ovat *toi/noi* ja *se/ne*, keski-ikäisillä ja vanhoilla *hän/he* ja *se/ne*. Huomionarvoista on, että keski-ikäisten läsnäolijaan

viittaavan 132 kolmaspersoonaisen pronominin joukkoon mahtuu vain yksi *toi-*esiintymä.

8.2.3. Tilanteinen vaihtelu

Hän-pronominin valintaan läsnäolijaan viitattaessa näyttävät vaikuttavan samanlaiset sosiaaliset seikat kuin valintaan sinuttelun ja teitittelyn välillä, tärkeimpinä puhekumppanin ikä ja tuttuuden aste (vrt. Paunonen 2010: 326–327). Käyttämäni kyselyn vastauksista nousee esiin, että vieraisiin ja itseä selvästi vanhempiin ihmisiin viitattaessa ja heidän kanssaan puhuttaessa käytetään pronominia *hän*. Näiden kahden kriteerin, tuttuusasteen ja iän, yhteensovittaminen on vastaajista joskus vaikeaa. Esimerkiksi omaan, läheiseen isoäitiin pitäisi iän puolesta viitata *hän*-pronominilla, mutta tuttuuden vuoksi *tuo-* tai *se-*pronomini koettaisiin kuitenkin sopivammaksi. Moni kertoo kiertävänsä hankalissa tilanteissa pronominin valinnan käyttämällä nolla-persoonaa, nimeä tai substantiivia.

Koska aineistoni ei ole täysin vapaata keskustelua vaan mukana on myös haastattelumaisempia nauhoituksia, olen nostanut esiin tapauksia, jotka voivat johtua puhetilanteen haastattelumaisuudesta ja nauhoittajan vieraudesta. Kyselyvastauksista ilmenee, että *hän*-pronominia käyttö käsitetään sopivimmaksi vieraan ihmisen kanssa keskusteltaessa tai vieraaseen viitattaessa. Aineiston nuorista puhujista niillä, jotka eivät ole tunteneet samanikäistä nauhoittajaa hyvin ennen nauhoituksen tapahtumista, esiintyykin läsnäolijaan viittaavia *hän*-pronomineja erityisesti nauhoittajalle osoitetuissa vuoroissa tai nauhoittajaan viittaamassa.

8.2.4. Variaation tulkitseminen ja selittäminen

Erilaisista käyttöyhteyksistä, joissa läsnäolijaan viittaavat *hän* ja *he* esiintyvät alasatakuntalaisessa aineistossa, olen nostanut esiin viittauskohteen näkökulmaan eläytymisen ja tämän ajatusten tulkitsemisen, keskustelun osallistujan huomioimisen tekijän ja esittäjän rooleja säätelemällä sekä viittauskohteen ominaisuuksiin perustuvat syyt. Havaintojeni mukaan alasatakuntalaisessa aineistossa *hän-* ja *he-*pronominit

esiintyvät usein tähdennyksissä, selityksissä ja lisähuomautuksissa (vrt. Vilppula 1989: 392–393), jotka joko tulkitsevat ja selventävät edellä puhuttua tai lisäävät siihen jonkin *hän*-viittauksen kohdetta koskevan seikan. Tällainen referoinnista juontuva käyttö perustunee siihen, että *hän*-pronominia käyttämällä puhuja antaa *hän*-viittauksen kohteelle tekijän aseman puhuessaan asioista, jotka tämä itse tietää parhaiten, tai tilanteessa, jossa hän haluaa täydentää kertomusta antaen edellisen puhujan kuitenkin säilyttää roolinsa kertojana. *Hän*-pronominilla ilmaistaan läsnäolijaa kohtaan myös sympatiaa, korostetaan viittauskohteen inhimillisyyttä ja lievitetään negatiivissävyisiä huomautuksia. Kyselyvastauksissa positiivisina *hän*-pronominiin liitettyinä sävyinä mainitaan kohteliaisuus, kunnioitus ja huomaavaisuus. Negatiivisina sävyinä siihen liitetään etäisyys, teennäisyys, mielistely ja hienostelu.

9. LOPUKSI

Olen tässä tutkimuksessa tarkastellut Harjavallan, Kokemäen ja Huittisten nykypuhekielen kolmaspersoonaisen pronomien vaihtelua variaationtutkimuksen ja keskustelututkimuksen metodeja yhdistäen. Olen keskittynyt erityisesti läsnä olevaan ihmiseen viittaaviin *hän*-pronomineihin, joita olen tarkastellut sekä kvantitatiivisesti että kvalitaatiivisesti. Toivoakseni olen onnistunut laajentamaan kuvaa *hän*-pronominin monipuolisista käyttöyhteyksistä entisestään ja valottamaan keskustelussa ilmenevän pronomini-variaation syitä.

Tutkimukseni osoittaa, että alasatakuntalaisessa nykypuhekielessä *hän* on useimmille nuorillekin käyttökelpoinen pronomini ja myös nämä mieltävät sen kuuluvaksi puheeseensa tietyissä käyttöyhteyksissä. Työelämän ja asiakaspalvelutilanteiden lisäksi *hän*-pronomini käsitetään sopivaksi esimerkiksi viitattaessa läsnä olevaan, vanhempaan ja vieraaseen henkilöön. Toki tämän tutkimuksen alasatakuntalaisissakin nuorissa on useita, joilta ei nauhoitustilanteessa ole tallennettu yhtään *hän*-pronominia. Informanteista erityisesti nuoria on kuitenkin nauhoittanut yleensä heille varsin tuttu ihminen, eikä aineistossa ole tapauksia, joissa nuori ihminen viittaisi kolmaspersoonaisella pronominilla itseään selvästi vanhempaan läsnäolijaan. Olisikin mielenkiintoista tutkia, kuinka nuorten kieli todellisuudessa vaihtelee keskustelukumppanien iän ja tuttuusasteen mukaan siten, että samoja nuoria nauhoitettaisiin erilaisten puhujien seurassa.

Varmaa alueellista eroa alasatakuntalaisten ja eteläsuomalaisten *hän*-pronominin käytössä en tässä tutkimuksessa ole pystynyt näyttämään toteen, sillä ero voi selittyä myös nauhoitustilanteiden ja keskustelukumppanien tuttuusasteen erilaisuudella. Läsnäolijaan viittaava *hän* on kuitenkin alasatakuntalaisilla puhujilla varsin tavallinen, ja aineistosta löytyy viitteitä siihen suuntaan, että alasatakuntalaiset käyttäisivät sitä eteläsuomalaisia laajemmin erilaisissa keskusteluyhteyksissä mahdollisesti *tämä*-pronominin vaihtoehtona. Läsnäolijaan viittaava *tuo*-pronomini, jota hypoteesissani arvelin alasatakuntalaisten karttavan, onkin aineiston keski-ikäisillä informanteilla varsin harvinainen.

Suuri ero informanttien *hän*-pronomien käytön määrässä verrattuna Lappalaisen (2010a) tuloksiin yhdessä tämän tutkimuksen kyselyn vastauksista ilmenevän muuttajan muuttajan tietoisesta *hän*-pronominin käytön lisäämisen kanssa saa pohtimaan,

kuinka paikkakunnalta toiselle muuttaminen vaikuttaa puhujien pronomien käyttöön. Olisi mielenkiintoista selvittää muuttajista esimerkiksi, millaisia eroja eri murrealueilta vaikkapa Helsinkiin ja Turkuun muuttaneiden puhujien kesken on ja kuinka heidän puheeseensa vaikuttaa heidän tuttavapiirinsä murretausta.

Selvin alueellinen ero tässä tutkimuksessa löytyi yllättävästä piirteestä. Nimittäin *hän*-pronominin pilkallinen käyttö herätti kyselylomakkeen vastaajissa paljon ajatuksia. Tämän piirteen osalta vastauksista löytyi vastaajien alueellisen taustan kanssa selvä korrelaatio, joskin varman alueellisen eron toteamiseen tarvittaisiin laajempi ja useita murrealueita kattava tutkimus. Laajempi tutkimus, jossa esimerkiksi otettaisiin mukaan enemmän vertailuaineistoa vaikkapa läntisemmästä Satakunnasta ja lounaismurteista sekä tämän tutkimuksen kyselyn verokkiryhmää laajemmin murteista, joissa *hän*-pronominia on vanhastaan käytetty vain vähän, antaisi lisää perspektiiviä aiheeseen. Satakuntalaisten *hän*-pronominiin liittävät täysin päinvastaiset sävyt antavat aihetta pohtia myös, onko joissain tilanteissa mahdollista, että *hän*-pronominin käyttö aiheuttaa väärinkäsityksiä painotuksen ja äänensävyn eroista huolimatta.

Kyselyvastauksista käy ilmi, että sopivan pronomini viittauksen valitseminen voi olla puhujille vaikeaa, jos viittauskohteen ominaisuudet ovat pronomien sävyn suhteen ristiriitaisia. Esimerkiksi läheiseen, vanhaan ihmiseen nuoret puhujat viittaisivat tuttuuden takia demonstratiivilla mutta iän puolesta *hän*-pronominilla. Osa vastaajista kertoo kiertävänsä pronomini valintaa suosimalla etunimeä, sukulaistermiä kuten *mummu* tai nollaviittauksia. Olisi mielenkiintoista jatkaa tutkimusta kartoittamalla nauhoiteaineistosta, onko todellisuudessa niin, että näitä pronomien välttämisen keinoja – substantiivi viittauksia, nollapersoonaa ja passiivia – käytettäisiin eniten juuri henkilöistä, joihin viittaavan pronomien valinta koetaan hankalaksi.

Kuten olen edellä todennut, informantit, joilta aineistossa on sekä nauhoitettua puhetta että kyselyvastauksia, ovat arvioineet pronomien käyttöään yllättävänkin tarkasti. Kyselyyn saadut vastaukset sisältävät paljon pohdintaa ja vastaamatta jätettyjä kohtia on melko vähän. Nähdäkseni tämä osoittaa, ettei pronomien käytön itsearviointi ole tavallisille ihmisille liian vaikeaa ja että kyselymuotoinen aineiston keruu sopii pronomien tutkimukseen. Tämän tutkimuksen aineistona olleen kaltainen Internetissä

Webropol-ohjelmalla toteutettu ja sosiaalisen median kautta levitetty kysely olisi helppo toteuttaa laajempaanakin.

LÄHTEET

Aineslähteet

Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen äänitteet

Olen merkinnyt kunkin nauhoituksen perään tunnisteet, joita siinä puhuvista informanteista käytetään tässä tutkimuksessa. Ko-alkuinen tunniste tarkoittaa kokemäkeläistä, Hu huittislaista ja Ha harjavaltaista. Kunkin paikkakunnan informantit on numeroitu vanhimmasta nuorimpaan. Suluissa olevasta merkinnästä käy ilmi informantin sukupuoli (n = nainen, m = mies) ja syntymävuosi. Esimerkiksi Ko8(n60) on siis kahdeksanneksi vanhin kokemäkeläinen informantti, vuonna 1960 syntynyt nainen.

Sapu-036 Kokemäki	Ko8(n60)
Sapu-043 Kokemäki	Ko23(m96)
Sapu-126 Kokemäki	Ko20(n94)
Sapu-127 Kokemäki	Ko7(m56)
Sapu-128 Kokemäki	Ko17(m88)
Sapu-129 Kokemäki	Ko15(m86)
Sapu-130 Kokemäki	Ko10(m63)
Sapu-131 Kokemäki	Ko24(n96)
Sapu-132 Kokemäki	Ko2(n26)
Sapu-133 Kokemäki	Ko26(n99)
Sapu-134 Kokemäki	Ko25(m98)
Sapu-135 Kokemäki	Ko18(m89)
Sapu-136 Kokemäki	Ko1(n26)
Sapu-137 Kokemäki	Ko11(n63)
Sapu-138 Kokemäki	Ko9(n61)
Sapu-139 Kokemäki	Ko16(n86)
Sapu-140 Kokemäki	Ko5(m33)
Sapu-141 Kokemäki	Ko13(n82)
Sapu-142 Kokemäki	Ko12(n63)
Sapu-143 Kokemäki	Ko27(m99)
Sapu-144 Kokemäki	Ko4(m32)
Sapu-145 Kokemäki	Ko4(m32) ja Ko6(n34)
Sapu-147 Kokemäki	Ko21(m95)
Sapu-148 Kokemäki	Ko14(n83)
Sapu-149 Kokemäki	Ko14(n83)
Sapu-150 Kokemäki	Ko19(n89)
Sapu-151 Kokemäki	Ko19(n89)
Sapu-152 Kokemäki	Ko22(m95)
Sapu-153 Kokemäki	Ko22(m95)
Sapu-154 Kokemäki	Ko22(m95), Ko23(m96), Ko21(m95) ja Ko19(n89)
Sapu-155 Kokemäki	Ko22(m95) ja Ko23(m96)
Sapu-156 Harjavalta	Ha8(n59)
Sapu-157 Harjavalta	Ha8(n59) ja Ha7(m58)
Sapu-158 Harjavalta	Ha6(m50)
Sapu-159 Harjavalta	Ha9(n60), Ha10(n82) ja Ha2(n30)
Sapu-160 Harjavalta	Ha5(n44)
Sapu-161 Harjavalta	Ha9(n60), Ha10(n82) ja Ha2(n30)

Sapu-162 Harjavalta Ha4(n41)
Sapu-163 Harjavalta Ha9(n60), Ha10(n82) ja Ha2(n30)
Sapu-164 Kokemäki/Huittinen Ko3(n29), Hu1(n57) ja Hu3(n59)
Sapu-165 Harjavalta Ha1(n28) ja Ha3(m36)
Sapu-166 Harjavalta Ha1(n28)
Sapu-167 Harjavalta Ha12(n85), Ha13(n85) ja Ha14(n86)
Sapu-187 Kokemäki/Huittinen Ko3(n29), Hu1(n57) ja Hu3(n59)
Sapu-188 Huittinen Hu6(m84), Hu4(n79), Hu2(n57) ja Hu3(n59)
Sapu-189 Harjavalta Ha11(n84)
Sapu-190 Huittinen Hu6(m84), Hu4(n79) ja Hu5(m84)

Lauseopin arkiston kokoelmat. Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteen laitos, suomen ja sen sukukielten oppiaine.

Lomakekysely, vastaukset tekijän hallussa.

Tutkimuskirjallisuus

About Dialect Topography. [Verkkójulkaisu, viitattu 11.10.2011.] Saatavissa:
http://dialect.topography.chass.utoronto.ca/dt_about.php

Alpia, Johanna 2005: Miun murre. Joensuulaisten lukiolaisten kotimurteen-tuntemuksesta. *Monenlaiset karjalaiset. Suomen karjalaisten kielellinen identiteetti*, s. 91–124.

Bell, Roger T. 1978: *Sociolinguistics. Goals, Approaches and Problems*. 2. impr. Batsford, London.

Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987: *Politeness. Some universals in language usage*. Studies in interactional sociolinguistics 4. Cambridge University Press.

Chambers, J. K. 1994: An Introduction to Dialect Topography. *English World-Wide 15: 1*, s. 35–53. John Benjamins B. V., Amsterdam.

Etelämäki, Marja 2006: *Toiminta ja tarkoite. Tutkimus suomen pronominiesta tämä*. SKS, Helsinki.

Feagin, Crawford 2004: Entering the Community: Fieldwork. *The Handbook of Language Variation and Change*, s. 20–39.

Goffman, Erving 1981: *Forms of talk*. Basil Blackwell, Oxford.

Günthner, Susanne 1997: Complaint stories. Constructing emotional reciprocity among women. *Communicating gender in context*, s. 170–218. Edited by Helga Kotthoff, Ruth Wodak. Pragmatics & beyond. New series 42. Benjamin cop., Amsterdam.

Haakana, Markku 2005: Sanottua, ajateltua ja melkein sanottua. Puheen ja ajatusten referointi valituskertomuksissa. *Referointi ja moniäänisyys*, s. 114–149.

Hakulinen, Auli 1998: Vuorottelujäsennys. *Keskustelunanalyysin perusteet*, s. 32–55.

——— 2001: Persoonaviittauksen välttäminen suomessa. *Lukemisto. Kirjoituksia kolmelta vuosikymmeneltä*, s. 208–218. Toim. Lea Laitinen, Pirkko Nuolijärvi, Marja-Leena Sorjonen ja Maria Vilkuna. SKS, Helsinki.

Hakulinen, Auli – Laitinen, Lea 2008: Anaforinen nolla: kielioppeja ja affekteja. *Virittäjä* 2/2008, s. 162–185.

The Handbook of Language Variation and Change. Edited by J. K. Chambers, Peter Trudgill and Natalie Schilling-Estes. Blackwell Handbooks in Linguistics. Blackwell Publishing, Malden. Paperback ed. 2004.

Hanks, William F. 1990: *Referential Practice. Language and Lived Space among the Maya*. The University of Chicago Press, Chicago and London.

Hurtta, Heikki 1999: Variaationitutkimuksen myytit ja stereotypiat. *Kirjoituksia sosiolingvistiikasta*, s. 51–101.

Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykykieleen*. WSOY, Helsinki.

ISK = *Iso suomen kielioppi*. 3. painos. Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen ja Irja Alho. SKST 950. SKS, Helsinki 2005.

Itkonen, Terho 1964: *Proto-Finnic Final Consonants. Their History in the Finnic Languages with Reference to the Finnish Dialects. I: 1. Introduction. The History of -k in Finnish*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 138: 1. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

Kaiser, Elsi 2005: When salience isn't enough. Pronouns, demonstratives and the quest for an antecedent. *Minimal reference: the use of pronouns in Finnish and Estonian discourse*, s. 135–162.

Kallio, Jussi 1978: Kolmannen persoonan dilemmat. *Sananjalka* 20, s. 52–74.

Kalliokoski, Jyrki 2005: Referointi ja moniäänisyys kielenkäytön ilmiönä. *Referointi ja moniäänisyys*, s. 9–42.

Keskustelunanalyysin perusteet. 2. painos. Toim. Liisa Tainio. Vastapaino, Tampere 1998.

Kielellä on merkitystä. Näkökulmia kielipolitiikkaan. Toim. Hanna Lappalainen, Marja-Leena Sorjonen ja Maria Vilkuna. SKST 1262. SKS, Helsinki 2010.

Kirjoituksia sosiolingvistiikasta. Folia fennistica & linguistica 22. Toim. Urho Määttä, Pekka Pälli ja Matti K. Suojanen. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tampere 1999.

Kuiri, Kaija 1984: *Referointi Kainuun ja Pohjois-Karjalan murteissa*. SKST 405. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 2. SKS, Helsinki.

Kurki, Tommi 2005: *Yksilön ja ryhmän kielen reaaliaikainen muuttuminen. Kielenmuutosten seuraamisesta ja niiden tarkastelussa käytettävistä menetelmistä*. SKST 10336. SKS, Helsinki.

——— 2006: Kielen muuttumisesta, muutosten seuraamisesta ja muutosten tarkastelussa käytettävistä menetelmistä. *Virittäjä 1/2006*, verkkoliite.

Kurki, Tommi – Siitonen, Kirsti 2009: Satakuntalaisuus puheessa. *Sananjalka 51*, s. 158–166.

Kurki, Tommi – Siitonen, Kirsti – Väänänen, Milja – Ivaska, Ilmari – Ekberg, Jari tulossa: Ensi havainnot Satakuntalaisuus puheessa -hankkeesta.

Labov, William 1963: The social motivation of a sound change. *Word 19*, s. 273–309. International Linguistic Association, New York.

——— 1982 [1966]: *The Social Stratification of English in New York City*. 3. pr. with a postscript. Center for Applied Linguistics, Washington.

Laitinen, Lea 1992: *Välttämättömyys ja persoona. Suomen murteiden nesessiivisten rakenteiden semantiikkaa ja kielioppia*. SKST 569. SKS, Helsinki.

——— 1995: Nollapersoona. *Virittäjä 99*, s. 337–358.

——— 2005: *Hän*, the third speech act pronoun in Finnish. *Minimal reference: the use of pronouns in Finnish and Estonian discourse*, s. 75–106.

Lappalainen, Hanna 2001: Variaation tutkimuksen ja keskusteluanalyysin näkökulmat toisiaan täydentämässä. *Keskusteluanalyysin näkymiä*, s. 155–184. Toim. Mia Halonen ja Sara Routarinne. Kieli 13. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

——— 2004: *Variaatio ja sen funktiot. Erään sosiaalisen verkoston jäsenten kielellisen variaation ja vuorovaikutuksen tarkastelua*. SKST 964. SKS, Helsinki.

——— 2010a: *Hän vai se, he vai ne?* Pronominivariaatio ja normien ristiveto. *Kielellä on merkitystä. Näkökulmia kielipolitiikkaan*, s. 279–324.

——— 2010b: *Se ja hän* puhutussa kielessä. *Kielikello 4/2010*, s. 4–7. Kielenhuollon tiedotuslehti. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.

Larjavaara, Matti 2001: *Tämä, tuo vai se?* *Kielikello 4/2001*, s. 17–22.

Laury, Ritva 2005: First and only. Single-mention pronouns in spoken Finnish. *Minimal reference: the use of pronouns in Finnish and Estonian discourse*, s. 56–74.

Leech, Geoffrey N. – Short, Michael 1981: *Style in fiction. A linguistic introduction to English Fictional Prose*. Longman, London.

Londen, Anne-Marie 1995: Kahden- ja monenkeskinen keskustelu. *Keskusteluanalyysin perusteet*, s. 56–74.

Luukka, Minna-Riitta 1994: Persoonat pragmatiikan puntarissa. *Virittäjä* 98, s. 227–239.

Lyons, John 1994 [1977]: *Semantics. Volume 2*. Cambridge University Press, Cambridge.

Macaulay, Ronald 2004: Discourse Variation. *The Handbook of Language Variation and Change*, s. 283–305.

Mielikäinen, Aila 1982: Nykypuhe-suomen alueellista taustaa. *Virittäjä* 86, s. 277–294.

——— 1988: Naiset puhekielen säilyttäjinä ja uudistajina. *Isosuinen nainen. Tutkielmia naisesta ja kielestä*, s. 82–111. Toim. Lea Laitinen. Yliopistopaino.

Milroy, Lesley – Gordon, Matthew 2003: *Sociolinguistics. Method and Interpretation*. Language in Society 34. Blackwell Publishing.

Minimal reference: the use of pronouns in Finnish and Estonian discourse. Toim. Ritva Laury. SKS, Helsinki 2005.

Monenlaiset karjalaiset. Suomen karjalaisten kielellinen identiteetti, s. 15–55. Toim. Marjatta Palander ja Anne-Maria Nupponen. Studia Carelica Humanistica 20. Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta, Joensuu.

Niedzielski, Nancy A. – Preston, Dennis R. 2003 [2000]: *Folk Linguistics*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 122. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.

Niemelä, Jenny 2010: *Kukin tavallaan, jokainen vuorollaan. Kahden sisaruksen kielenkehitys ja keskinäinen kommunikaatio*. Pro gradu -tutkielma. Suomen kieli, Turun yliopisto, Turku.

Nieminen, Tommi 1999: Kieli ja vaihtelu sosiolingvistiikassa. *Kirjoituksia sosiolingvistiikasta*, s. 1–22.

NS = *Nykysuomen sanakirja*. 15. painos. WSOY, Porvoo–Helsinki 2002 [1951–1961].

NSES = *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. 3. painos. Kaisa Häkkinen. WSOY, Helsinki 2005.

Nuolijärvi, Pirkko 1986: *Kolmannen sukupolven kieli. Helsinkiin muuttaneiden suurten ikäluokkien eteläpohjalaisten ja pohjoissavolaisten kielellinen sopeutuminen*. SKS, Helsinki.

——— 2010: Sosiolingvistin laboratorio ja yhteiskunnallinen vaikuttavuus. *Kielellä on merkitystä. Näkökulmia kielipolitiikkaan*, s. 417–439.

Nuolijärvi, Pirkko – Sorjonen, Marja-Leena 2005: *Miten kuvata muutosta? Puhutun kielen tutkimuksen lähtökohtia murteenseuruuhankkeen pohjalta*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 133. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.

- Pajunen, Anneli 1988: *Verbien leksikaalinen kuvaus*. Publications No. 18. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Palander, Marjatta – Nupponen, Anne-Maria 2005: Karjalaisten ”karjala”. *Monenlaiset karjalaiset. Suomen karjalaisten kielellinen identiteetti*, s. 15–55.
- Paunonen, Heikki 1993: Suomen mieli – oikea kieli. *Virittäjä* 97, s. 81–96.
- 1995: *Suomen kieli Helsingissä. Huomioita Helsingin puhekielen historiallisesta taustasta ja nykyvariaatiosta*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- 2006: Vähemmistökielestä varioivaksi valtakieleksi. *Helsinki kieliyhteisönä*, s. 13–99. Toim. Kaisu Juusela ja Katariina Nisula. Helsingin yliopiston suomen kielen ja kotimaisen kirjallisuuden laitos, Helsinki.
- 2010: Kun Suomi siirtyi sinutteluun. Suomalaisten puhuttelutapojen murroksesta 1970-luvulla. *Kielellä on merkitystä. Näkökulmia kielipolitiikkaan*, s. 325–368.
- Penttilä, Aarni 1963: *Suomen kielioppi*. Toinen, tarkistettu painos. WSOY, Helsinki.
- Raevaara, Liisa 1998: Vierusparit – esimerkkinä kysymys ja vastaus. *Keskusteluanalyysin perusteet*, s. 75–92.
- Referointi ja moniäänisyys*. Tietolipas 206. Toim. Markku Haakana ja Jyrki Kalliokoski. SKS, Helsinki 2005.
- Rona, José Pedro 1976: The Social Dimension of Dialectology. *International Journal of the Sociology of Language* 9, s. 7–22. Mouton, The Hague.
- Sacks, Harvey 1992: *Lectures on conversation*. Toim. Gail Jefferson. Blackwell, Oxford.
- Sacks, Harvey – Schegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail 1974: A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language: journal of the Linguistic Society of America*. Volume 50, number 4, part 1, s. 696–735. Linguistic Society of America, Baltimore.
- Sadeniemi, Matti 1971: Pronomineista: *hän – se*. *Kielikello* 4, s. 9–10. Kielitoimiston tiedotuslehti. SKS, Helsinki.
- Sananjalka*. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Suomen Kielen Seura, Turku.
- Sapu = Satakuntalaisuus puheessa. [Verkkójulkaisu, viitattu 14.10.2011.] Saatavissa: http://www.hum.utu.fi/oppiaineet/suomi/tutkimus/tutkimushankkeet/Tutkimushanke_Sii-tonen_Kurki.html
- Saukkonen, Pauli 1967: Persoonapronominien *hän : se, he : ne* distinktiivinen oppositio. *Virittäjä* 71, s. 286–292.
- Seppänen, Eeva-Leena 1998: *Läsnäolon pronominit: tämä, tuo, se ja hän viittaamassa keskustelun osallistujiaan*. SKS, Helsinki.

——— 1995a: Vuorovaikutus paperilla. *Keskustelunanalyysin perusteet*, s. 18–31.

——— 1995b: Osallistumiskehikko. *Keskustelunanalyysin perusteet*, s. 156–176.

Setälä, E. N.: 1922: *Suomen kielen lauseoppi: oppikouluja varten*. 10. tark. p. Otava, Helsinki.

Siewierska, Anna 2004: *Person*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.

Siitonen, Kirsti 1982: Dialektologian ja sosiolingvistiikan suhteesta. *Kirjoituksia puhekielestä*, s. 43–58. Turun puhekielen projektin julkaisuja 1. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 14. Toim. M. K. Suojanen. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Turku.

——— 2008: Sävypronomini *hän*. *Sananjalka* 50.

SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.

SMS = *Suomen murteiden sanakirja 1–8*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus/Edita – SKS, Helsinki 1985–2008.

Vaattovaara, Johanna 2009: *Meän tapa puhua. Tornionlaakso pellolaisnuorten subjektiivisena paikkana ja murrealueena*. SKS, Helsinki.

Vilppula, Matti 1989: Havaintoja *hän-* ja *he-*pronomien käytöstä suomen murteissa. *Virittäjä* 93, s. 389–400.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. Kotikielen Seura, Helsinki.

VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1985.

Ylikahri, Kristiina 1996: Referoinnin laajentumat *hän-*, *he-* ja *se-*, *ne-*pronomien käytössä Siikaisten murteessa. *Virittäjä* 100, s. 182–203.

Yli-Vakkuri, Valma 1989: Suomalaisen puhuttelun piirteitä. *Kielen käyttö ja käyttäjä*, s. 43–74. Äidinkielen opettajain liiton vuosikirja XXXVI. Toim. Anneli Kauppinen ja Kyllikki Keravuori. Äidinkielen opettajain liitto, Helsinki.

LIITE 1. Litterointimerkit

Tämän tutkimuksen esimerkkikatkelmissa esiintyvät Satakuntalaisuus puheessa -hankkeen mukaiset, puolikarkeasta tarkekirjoituksesta yksinkertaistetut litterointimerkit:

Vokaalit

Suomen yleiskielessä esiintyvien vokaalien *i, e, ä, y, ö, u, o, a* lisäksi erotetaan puoliväljät vokaalit *ε, ̄* ja *ɔ*.

Diftongien avartumisessa erotetaan kolme astetta: avartumattomat *uo, yö, ie*, puolittain avartuneet *uɔ, ȳ, iε* ja avartuneet *ua, yä, ia ~ iä*.

Vokaaleista erotetaan viisi kestoastetta: ylilyhyt *a*, lyhyt *a*, puolipitkä *à*, pitkä *aa*, ja ylipitkä *aaa*.

Konsonantit

Yleisimmät konsonantit merkitään kuten yleiskielessä: *d, f, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, w, b, g, x, z, c, q*.

Äng-äänne merkitään yksinäiskonsonanttina *ŋ* ja geminaattana *ŋŋ*.

Yksi- tai heikkotäryinen *r* merkitään *ḑ*-merkillä.

Puolisoinnilliset eli mediaklusiilit merkitään kapiteelikirjaimin *G, B, D*.

Laryngaaliklusiili merkitään heittomerkillä *'*.

Konsonanteista erotetaan neljä kestoastetta: ylilyhyt *k*, lyhyt *k*, puolipitkä *`k* ja pitkä konsonantti eli geminaatta *kk*.

Muut merkit

Tavunraja kahden perättäisen vokaalin kuulussa eri tavuihin	<i>ala(aste</i>
Legatoääntämys	<i>siäll_on.</i>
Epäselvästi sanottu aines	<i>(se kysy)</i>
Sana/jakso, josta ei saa lainkaan selvää	<i>(--)/(---).</i>
Suora esitys tai sitä muistuttava jakso	<i>"tuu"</i>
Virkkeensisäinen tauko	<i>,</i>
Virkemäinen jakso päättyy	<i>. / ? / !</i>
Kesken jäävä puhunnos	<i>„</i>
Litteroijan huomautukset	<i>[nauraa]</i>

Esimerkeissä on **lihavoitu** tarkastelun kohteena olevat pronominit. Mielenliikkeitä tai aistihavaintoja ilmaisevat sanat on alleviivattu, jos lukijan huomio on haluttu kiinnittää niihin.

LIITE 2. Kyselylomake

Nimi..... Syntymäaika.....

Pääasialliset asuinpaikat (tai tärkeät yhteydet muille paikkakunnille)

.....

Koulutus.....

Saanko käyttää vastauksiasi nimettöminä pro gradu -työssäni?

Kartoitan suomen kielen lopputyötäni varten, kuinka pronomineja käytetään satakuntalaisessa nykypuhekielessä. Haluan tietää, kuinka ihan tavalliset ihmiset normaalissa arjessa puhuvat, joten juuri sinä olet tärkeä tiedon lähde. En halua tietää, mitä on opetettu koulussa tai miten kuuluisi puhua, vaan kuinka juuri sinä juttelet ihan tavallisissa tilanteissa. Tämä kysely ei siis ole mikään äidinkielen koe, eikä kysymyksiin ole oikeita tai vääriä vastauksia! Kiitos jo etukäteen vastauksistasi!

1. Arvioi, käytätkö ihmisistä useammin *hän*- vai *se*-pronominia?
2. Jos käytät *hän*-pronominia, kerro millaisissa tilanteissa sitä käytät?
3. Mitä pronominia käytät, jos puhut paikalla olevasta henkilöstä? Onko sinulle luontevinta sanoa *hän*, *se*, *tuo*, *tua*, *toi* vai *tämä*, *tää*?
4. Ovatko jotkut yllä mainituista pronomineista mielestäsi kohteliaampia tai epäkohteliaampi kuin toiset?
5. Vaikuttaako pronominin valintaan se, kenen kanssa puhut, tai se, millaisesta henkilöstä puhut?
 - 5.1. Miten puhut esimerkiksi vanhoista ihmisistä?
 - 5.2. Entä pikkulapsista?
 - 5.3. Läheisestä ystävästäsi?
 - 5.4. Arvostetusta henkilöstä, esimerkiksi pappi, lääkäri, opettaja?
 - 5.5. Kertoessasi jonkun esittämistä tyhmistä mielipiteistä?
 - 5.6. Ihmisestä, josta et pidä?

6. Lue keskustelut A ja B. Kiinnitä huomiota lihavoituun lauseeseen ja siinä Liisasta käytettyyn pronominiin ja vastaa sitten kysymyksiin.

A) Anna: Niin Liisa alotti ny siellä S-Marketissa.

B) Anna: Niin Liisa alotti ny siellä S-Marketissa.

Katja: Mää en kyllä viäläkään tajua miks se sai sen paikan ja mää en. **Mut toivottavasti hän ny sitte viihtyy siäl.**

Katja: Mää en kyllä viäläkään tajua miks se sai sen paikan ja mää en. **Mut toivottavasti se ny sitte viihtyy siäl.**

Anna: Nii.

Anna: Nii.

6.1. Kummalla tavalla itse sanoisit vastaavassa tilanteessa? Vai sanoisitko jollakin muulla tavalla?

6.2. Millaisia sävyeroja lauseilla on?

6.3. Kumpi vaihtoehto olisi luontevampi, jos Liisa on Annan ja Katjan hyvä ystävä?

6.4. Entä jos ei ole?

6.5. Entä jos Liisa on paikalla ja saattaa kuulla keskustelun?

7. Lue repliikit C ja D, joissa Suvi kertoo mummostaan, joka on paikalla ja istuu Suvin vieressä. Suvi ei osoita mummoa sormella, vaan katsoo ikkunasta ulos ja näyttää mummon taloa. Kiinnitä huomiota alleviivattuihin pronomineihin ja vastaa kysymyksiin.

C) Suvi: Niin me nähdään kyl tosi usein **kun toi asuu ihan tos**, näkyy ikkunasta. Et melkei naapureit.

D) Suvi: Niin me nähdään kyl tosi usein **kun hän asuu ihan tos**, näkyy ikkunasta. Et melkei naapureit.

7.1. Kummalla tavalla itse sanoisit? Vai sanoisitko jollakin muulla tavalla?

7.2. Millaisia sävyeroja lauseilla on?

7.3. Kumpi on kohteliaampi?

7.4. Entä jos Suvi puhuisikin vaikkapa pikkusiskostaan?

LIITE 3. Lomakekyselyn vastaajat

Vastaajat, joita on myös nauhoitettu (10 hlö):

Ha2(n30)
Ha4(n41)
Ha5(n44)
Hu1(n57)
Hu3(n59)
Ha9(n60)
Hu4(n79)
Ha10(n82)
Ha11(n84)
Ha14(n86)

Muut satakuntalaiset vastaajat (17 hlö):

nainen, s. 1979, Pori
nainen, s. 1980, Pori
nainen, s. 1982, Pori (kielitieteellinen koulutus)
nainen, s. 1982, Pori
nainen, s. 1983, Pori (kielitieteellinen koulutus)
nainen, s. 1983, Kokemäki
nainen, s. 1984, Huittinen
nainen, s. 1984, Pori
nainen, s. 1985, Huittinen
nainen, s. 1986, Huittinen
nainen, s. 1986, Huittinen
nainen, s. 1986, Huittinen
nainen, s. 1987, Rauma
mies, s. 1987, Huittinen
nainen, s. 1988, Pori
nainen, s. 1989, Pori
mies, s. 1990, Harjavalta

Verrokkiryhmä (12 hlö):

mies, s. 1930, Pirkanmaa
nainen, s. 1934, Pirkanmaa
mies, s. 1957, Pirkanmaa
nainen, s. 1980, Pohjanmaa (kielitieteellinen koulutus)
nainen, s. 1982, Keski-Suomi
mies, s. 1982, Etelä-Pohjanmaa
nainen, s. 1984, Pirkanmaa
mies s. 1985, Varsinais-Suomi
nainen, s. 1986, Pirkanmaa
nainen, s. 1986, Kanta-Häme
mies, s. 1986, Pohjois-Pohjanmaa
nainen s. 1988, Varsinais-Suomi